

מאורעות תרפ"ט בחיפה ותרומתם של אנשי 'השומר' להגנת העיר

יעקב גולדשטיין

המאורעות – רקע כללי

ביום שישי ה-23 באוגוסט 1929 (י"ז באב תרפ"ט) החלה שרשרת אירועים אלימים שנכנסו לספרי ההיסטוריה בשם 'מאורעות תרפ"ט'.

המאורעות החלו בירושלים ומשם התפשטו, בעוצמה ובהיקף משתנים, לרוב חלקי ארץ-ישראל. עיקר האירועים הדרמטיים התרכזו בשבוע אחד, שראשיתו ביום שישי ה-23 באוגוסט 1929 וסופו ביום חמישי ה-29 באוגוסט. בשבוע אחד של אלימות נהרגו ונפצעו מאות יהודים וערבים.¹ האירועים שהתרחשו בשבוע זה גרמו להתפתחותם של תהליכים חשובים בתולדות היישוב, הציונות והיחסים בינה לבין ממשלת אנגליה והתנועה הלאומית הפלסטינאית.

ההתפרצות רוויית הדם באה לאחר שמאז מאורעות מאי 1921 שרר בארץ שקט יחסי; שמונה שנים נמשך הרוגע. היתה זו תקופת השקט הארוכה ביותר במשך השלטון המנדטורי. התפרצות המאורעות בהיקפם הרחב ובעוצמתם הרבה היתה אפוא הפתעה לרבים.

המצב בארץ בחודשים שקדמו למאורעות הקל את ההתפרצות: הנציב העליון סר צ'נסלור (John Robert Chancellor) שהה באנגליה, ומוסרות השלטון היו נתונות בידיו של הארי לוק (Harry Charles Luke), המזכיר הראשי של ממשלת המנדט, שלא היה מאוהדי הציונות והיישוב.² מפקד המשטרה הארצישראלית מאורוגורדאטו (Arthur Stephen Mavrogordato) וכשליש מקציניו יצאו לחופשה. מפקד חיל-הספר, סגנו וארבעה מפקדי הפלוגות שלו – גם הם נעדרו מהארץ. בממשל הבריטי נפל עול השלטון על ממלאי-מקום.³ ביום שבו פרצו המאורעות

1 ד' ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי [להלן: מערכות האצ"ל], א, תל-אביב 1965, עמ' 144. קציר-הדמים של שבוע הפרעות היה 133 חללים ו-339 פצועים יהודים, ו-116 הרוגים ו-232 פצועים ערבים. רוב ההרוגים והפצועים הערבים נפגעו על-ידי כוחות המשטרה והבטחון הבריטיים. לרקע כללי על מאורעות 1929 ראה: כ' סייקס, מבלפור עד בויק, תל-אביב 1966, עמ' 111 ואילך; 'פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית-פלסטינאית 1918-1929, תל-אביב 1976, עמ' 210 ואילך; D.V. Duff, *Sword for Hire*, London 1934, pp. 247 ff.; *Palestine: A Study of Jewish, Arab and British Policies*, New York 1970 (New Haven 1947) II, chap. IX

2 ב"צ דינור (עורך), ספר תולדות ההגנה [להלן: תולדות ההגנה], ב, תל-אביב 1964, עמ' 302. הכותב, יהודה סלוצקי, מציין, שהארי לוק היה בן למשפחה יהודית מתבוללת מהונגריה (לוקאץ'). אביו היגר לאנגליה, ושם המיר את דתו. לוק הכיר היטב את הארץ מפני ששירת כאן קודם לכן כעוזרו של רונלד סטורס, מושל ירושלים. לוק השתתף בוועדת הייקרפט, שחקרה את מאורעות 1921, ועל-פי 'ספר תולדות ההגנה', היתה לו השפעה מכרעת על ניסוח מסקנות הוועדה שהיו לרעתו של היישוב היהודי. לוק היה מומחה לבעיית המקומות הקדושים ולבעיית העדות, ואף חיבר ספר על הנושא. בשנים תרפ"ד-תרפ"ח (1924-1928) לא היה בארץ, ושירת במושבות שונות. בשנת 1928, עם ראשית נציבותו של ג'ון צ'נסלור, הועבר ארצה מסיירה-ליאונה. הנציב היה חדש בארץ ולא הכיר את בעיותיה, ולכן היה לוק הדמות הקובעת בעיצוב מדיניותה של ממשלת המנדט.

3 שם, עמ' 312.

נמצאו בכל ארץ-ישראל המערבית רק 142 שוטרים בריטיים; מחציתם היו מוצבים בירושלים, והשאר — מפוזרים בשאר חלקי הארץ. ברמלה חנתה מחלקה אחת בלבד של חיל-השריון שכללה 77 חיילים, ולרשותם עמדו 9 מכוניות משורינות ו-4 טנדרים. זאת היתה מצבת כוחות הבטחון שעליהם יכלה להישען ממשלת המנדט.⁴

גם מנהיגי היישוב וראשי התנועה הציונית שהו אז בחוץ-לארץ לרגל השתתפותם בקונגרס הציוני ה"ז בציריך. הקונגרס ננעל ב-11 באוגוסט 1929, ואחריו התקיים כינוס היסוד של 'הסוכנות המורחבת'. אליהו גולומב, מראשי הסתדרות העובדים הכללית ומראשי 'ההגנה', ויצחק בן-צבי, חבר נשיאות הוועד הלאומי, חזרו ארצה רק יומיים לפני המאורעות. עקב היעדרם של המנהיגים מן הארץ בימי המשבר, נמסרו הייצוג וההחלטות לידיהם של כמה פקידים בכירים במוסדות הלאומיים. לא כן היה מצבה של המנהיגות הערבית-הפלסטינאית באותם ימים; היא היתה מאורגנת היטב, ויכלה ברוב המקרים, להנהיג ולנווט, ישירות או בעקיפין, את המאורעות.⁵ המאורעות ירדו על היישוב 'כרעם ביום בהיר'.⁶ תיאור זה חל גם על 'ההגנה', שלא חזתה את הצפוי ולא היתה מוכנה להתמודדות. את המצב מתאר היטב דוד ניב בכותבו כי 'מאורעות תרפ"ט מצאו את כוחות-ההגנה העבריים בארץ ללא פיקוד מרכזי ראוי לשמו, ללא ארגון מוצק בסניפים וביחידות ובמחסור חמור של מפקדים מקצועיים, נשק ותחמושת';⁷ שמונה שנות השקט שעמדו לרשות 'ההגנה' והיישוב בזבזו ולא נוצלו כדי להתכונן לבאות.

הארגון הפנימי של 'ההגנה' בשנות העשרים יצר קשיים וחיכוכים לא מעטים. ועד 'ההגנה' המרכזי, הגוף הפיקודי העליון, היה גוף הסתדרותי לכל דבר. הפיקוד העליון היה נתון למעשה בידי נציגי תנועת הפועלים 'שהכירו בכפיפותם למוסדות העליונים של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל, למועצת ההסתדרות ולוועד-הפועל שלה. מצב זה נקבע על-ידי העובדה שהוועד המרכזי של 'ההגנה' נתמנה על-ידי המועצה הראשונה של ההסתדרות ב-13 במארס 1921, בעקבות החלטת ועידת-היסוד של ההסתדרות בדצמבר 1920.⁸ לעומת זאת, ועדי 'ההגנה' המקומיים, בסניפים העירוניים והכפריים, נבחרו או מונו על-ידי הנציגות הציבורית המקומית, ושיקפו את הצביון החברתי-פוליטי של יישוביהם. במקומות רבים הם חרגו מהמסגרת ההסתדרותית, ובמקרים לא מעטים אף היו עוינים לה. מציאות זו לא הוסיפה לליכודה ותפקודה של 'ההגנה'.⁹

זאת ועוד, 'ההגנה' לא הגיעה בשנות העשרים לגיבוש כלל-ארצי. יוחנן רטנר, שהיה מעורה ב'הגנה', ראה בה בליל הטרונגי של ארגוני הגנה מקומיים, הקשורים זה לזה בקשרי קונפדרציה רופפים, ושומרים על זיקה כלשהי לצמרת בתל-אביב; כל סניף דאג בראש ובראשונה לעצמו, וגם פעולות הרכש נעשו על בסיס מקומי. לכן, במבט לאחור, הגדיר רטנר את 'ההגנה' כארגון בעל 'צורה פרימיטיבית מאוד של פדרציה'.¹⁰ 'ספר תולדות ההגנה', המביא את הגרסה של הארגון,

4 שם, עמ' 313.

5 שם.

6 שם, עמ' 418. ראה גם את זכרונותיו של יעקב פת, מפקדה של חיפה במאורעות 1929: א' לזכראני (עורך), דרכו של אדם: קובץ לזכרו של יעקב פת, הרצליה תשי"ח, עמ' 71 (להלן: זכרונות פת).

7 מערכות האצ"ל, עמ' 148.

8 מ' פעיל, מן 'ההגנה' לצבא הגנה, תל-אביב 1979, עמ' 19.

9 שם, עמ' 20.

10 שם.

קובע באותה הרוח ש'ארגון ה'הגנה' בשנות העשרים היה כעין קונפדרציה חלשה של עשרות תאים קטנים ושלושה סניפים גדולים... המקבלים את מרותו של המרכז מצוננם הטוב ובמידה שהדבר נראה להם כדאי.¹¹

למרות המאבקים הפנימיים ב'הגנה', ביצע הארגון בראשית שנות העשרים פעולות לא מעטות בתחום הרכש והכשרת סגל מפקדים כלל-ארצי. שיאם של אלה היה בשנת 1925 עם ביקורו של בלפור בארץ והעברת קורס 'איטליה' על הר הכרמל.^{11*} אך מאז ואילך החלה ירידה דרסטית בפעילותו של הארגון. הניוון והאדישות פשו בכל, ה'הגנה' הצטמצמה בעיקר לחוגים צרים בשלוש הערים ובכמה סניפים בודדים, וחברים רבים פרשו מ'השורה'.¹²

כתוצאה מתהליכים אלה היתה הנהגת ה'הגנה' מוטלת, במהלך רוב שנות העשרים, על כתפי של איש אחד — יוסף הכט, ראש ה'הגנה' בפועל. הכט פעל לבדו; לרשותו עמדו אמצעים דלים, והוא נאבק בבעיות אין ספור. בשנים הסמוכות למאורעות תרפ"ט הפך ועד ה'הגנה' המרכזי, או מרכז ה'הגנה' לאחיות-עיניים, ואף הוא היה מקובל רק על חוגים מצומצמים ביישוב.¹³

הסיבות לחולשתה של ה'הגנה', ברמה הארצית והמקומית כאחת, היו מגוונות. מאיר פעיל סובר כי החולשה נבעה מ'התפרקות גודד העבודה ב-1926, סילוק ישראל שוחט, פיזור הקאדרים של גודד העבודה "הקיבוץ" ו"השומר". אלה חיסלו, לדידו של פעיל, את הכוח הארצי הנייד היחיד שעמד לרשותו של ועד ה'הגנה' המרכזי, וכתוצאה מכך נפגעה סמכותו של הוועד.¹⁴ דוד ניב מפרט גורמים נוספים, שהביאו לדעתו למצבה הקשה של ה'הגנה' ערב מאורעות 1929: הפיצול הכללי ביישוב, פירודים פנימיים ב'הגנה' וכן

המחסור המתמיד בכסף למימון רכישת כלי נשק ועצם העבודה... המשבר הכלכלי החמור, שפרץ בארץ בשנת 1926, הסית את הדעת מעניינים של בטחון, ולא מעט סייע בכך גם השקט היחסי, ששרר בימי כהונתו של לורד פלומר כנציב עליון. רפיון הרוח ושוויון-הנפש אחזו גם במוסדות הישוב והתנועה הציונית ואפילו במוסד שנשא באחריות הישרה לקיומו והתפתחותו של ארגון ה'הגנה' — הסתדרות העובדים הכללית.¹⁵

גם ניב מדגיש את בדידותו של הכט, שפעל בשנות העשרים כתנאים 'של אדישות כללית לגבי צרכיה של ה'הגנה'.'¹⁶ הנאמר ב'ספר תולדות ההגנה' מתיישב הן עם תיאור המצב והן עם הסיבות שהובאו לעיל.¹⁷ ערב מאורעות 1929 נדחקה אפוא ה'הגנה' לקרן זוית על-ידי גורמים ציוניים ויישוביים ואף על-ידי הסתדרות העובדים הכללית, שבפועל חלשה עליה.¹⁸ כאמור ברמה הארצית לא פעלה שום מפקדה; הכל הוטל על שכמו של אדם אחד ויחיד, והוא ניסה לפעול כמיטב יכולתו בתנאים קשים ביותר. על רקע זה אין פלא שלא עמד לרשותו שירות

11 תולדות ההגנה, ב, עמ' 260.

*11 קורס המפקדים הארצי של ה'הגנה' בשנות השלושים.

12 שם, עמ' 258.

13 שם, עמ' 259.

14 פעיל (לעיל, הערה 8), עמ' 21.

15 מערכות האצ"ל, עמ' 131.

16 שם, עמ' 132.

17 תולדות ההגנה, ב, עמ' 242, 258.

18 מערכות האצ"ל, עמ' 157.

מודיעיני שיוכל לאסוף מידע באופן שיטתי ולהתריע על העומד להתרחש. יתר-על-כן, המבנה הדצנטרליסטי, הדיפוזי של ה'הגנה' במישור הארצי הביא בדרך-כלל לחוסר מחשבה ותכנון כוללים. עם פרוץ המאורעות לא היה פיקוד עליון, חסרו מפקדים מקצועיים, ומעל לכל היה מחסור משווע בכסף לרכש.

על רקע נתונים אלה, שהביאו לכשלונות במאורעות תרפ"ט, תמוהה הטענה המופיעה ב'ספר תולדות ההגנה', ולפיה אגודת 'השומר' פורקה במאי 1920, מאחר שהיה עליה לפנות את מקומה ל'הגנה'. וזאת משום שתפיסתה של ה'הגנה' ומסגרתה התאימו יותר לתנאי התקופה המנדטורית, שבמהלכה 'מרכז הכובד עבר לאט-לאט מהשמירה בכפר להתגוננות בכפר ובעיר'.¹⁹ משתמע מכך ש'השומר' התאים להגנה כפרית, אך לא להגנה עירונית.

בתקופה הטרומ-מנדטורית התרכזו עיקר הבעיות הבטחוניות ביישוב היהודי הכפרי, שבו פעל 'השומר'. אמנם גם אז היה יישוב יהודי עירוני, הן ישן והן חדש, אך הוא לא היה מוקד הבעיות הבטחוניות. המצב השתנה לחלוטין בתקופה המנדטורית, וזאת משלוש סיבות: (א) הפיתוח העירוני המוגבר במגזר היהודי, (ב) העיור הערבי המואץ, במיוחד באזורים הגובלים ביישוב היהודי, (ג) התעצמות הלאומיות הערבית, והתגברות המאבק בין היהודים לבין הערבים. תהליכים אלה התרחשו כאשר 'השומר' כבר לא היה קיים. לכן מוזרה הטענה המועלית כנגד האגודה, שכבר לא היתה בנמצא, על-כך שלא היתה בנויה למציאות עתידית.

דווקא ה'הגנה' היתה זו שגילתה אוזלת-יד, והתקשתה בהתמודדות עם הבעיות של ארגון הגנה כלל-ארצית בכלל ועירונית בפרט, הן במאורעות 1921 והן במאורעות 1929. ואילו הקבוצה הקטנה, הנדרפת והמנוודה, של אנשי 'השומר' לשעבר הצליחה במאמצים עילאיים לשקוד על הנושא הבטחוני ובעיקר בתחום הרכש. היה זה לעג הגורל כאשר נאלצה ה'הגנה', עם פרוץ מאורעות 1929, לפנות לשרידי 'השומר' ולבקשם לבוא לעזרתו של היישוב העירוני והכפרי בנשק ובאנשים.

המאורעות בחיפה

הפריסה הדמוגרפית-גיאוגרפית

על-פי המיפקד משנת 1922 מנו תושבי חיפה 24,634 נפש, מהם 6,230 יהודים, שהיו 25% מכלל האוכלוסייה. המיפקד השני משנת 1931 הראה על הכפלתה של האוכלוסייה, שהגיעה ל-50,403 נפש, מהם 15,932 יהודים שחלקם עלה ל-20.32%.

19 תולדות ההגנה, א, עמ' 653.
20 בטבלה להלן התפלגות מפורטת של אוכלוסיית חיפה (לפי ש' שטרן, חיפה בתקופת המנדט הבריטי. א' סופר וב' קיפניס [עורכים], אטלס חיפה והכרמל, חיפה 1980, עמ' 52, טבלה 1):

1931	1922	
20,324	9,377	מוסלמים
13,824	8,863	נוצרים
15,923	6,230	יהודים
332	164	אחרים
50,403	25,634	סך-הכל
31.6%	25.3%	אחוז היהודים

וראה גם: *Statistical Abstracts of Palestine*, 1940, p. 12, table 12

המוסדות היהודיים בחיפה מביאים מספרים שונים. בתזכיר שהגיש 'ועד העדה העברית' בחיפה לנציב העליון ג'ון צ'נסלור, ב-27 בינואר 1929, כתבו המחברים כי ב-1918 היו בחיפה כ-2,000 יהודים, ובעת הגשתו של התזכיר חיים בעיר כ-13,000 יהודים.²¹ בתזכיר נוסף, שהוגש על-ידי אותו גורם לאותה הכתובת ב-16 במאי 1929, נאמר שהאוכלוסייה בעיר מונה 35,000 נפש, ומזה כ-50% יהודים.²²

הנתונים על האוכלוסייה היהודית המובאים במיפקד הממשלתי השני ובתזכיר ועד העדה העברית, כמעט זהים, בהתחשב בגידול שחל בה במשך כשנה וחצי. אך קיים הבדל גדול בין התזכירים לבין המיפקד השני בנוגע לאוכלוסייה הכוללת. בהנחה שבמיפקד הממשלתי לא נפלה טעות כה חמורה, סביר להניח כי ועד העדה העברית הביא נתונים בלתי מדויקים, ועל-ידי הקטנתה של סך כל האוכלוסייה הגדיל את אחוז היהודים בעיר.

בתרפ"ט היתה בחיפה קהילה יהודית צעירה ותוססת. היהודים שלטו על עמדות כלכליות חשובות ושמרו על קשר אמיץ עם הפריפריה של היישובים החקלאיים בעמקים ובגליל.²³ חיפה היהודית היתה פרושה בתקופה הנדונה בשכונות חארת אל-יהוד וארד אל-יהוד — שתי שכונות ותיקות בהן החלה התפתחותה של הקהילה היהודית בעיר מ-1830 ואילך. חארת אל-יהוד הוקמה כנראה באמצע המאה הי"ט, וארד אל-יהוד הוקמה כנראה בשנת 1881.²⁴ בשנת 1909 הוקמה שכונת הרצליה, השכונה המודרנית הראשונה.²⁵ לאחר הכיבוש האנגלי החל להיבנות הדר-הכרמל; ראשיתו בשכונות מצפה, טכניקום ונחלה שנוסדו בשנת 1920. איזור זה נעשה למוקד היישוב היהודי בעיר, ובשנת 1921 הוקם ועד הדר-הכרמל.²⁶ בשנת 1922 החלו בהקמתה של שכונת נווה-שאנן, ושנה אחר-כך, בשנת 1923, הונחו היסודות לשכונת בת-גלים ואחוזת הרברט סמואל (אחוזת) על הר הכרמל.²⁷ בחלק המזרחי, מעבר לוואדי רושמייה, החלו בהקמת שכונת תל-עמל בשכונות לחליסה הערבית. מלבד השכונות היו מובלעות יהודיות בעיר התחתית, כגון: בית-החרושת 'שמן' והטחנות הגדולות שהוקמו בשנת 1922, המרכז המסחרי הישן, שהוקם בשנת 1927, ועוד בתים ונכסים שהיו מפורזים במקומות שונים.²⁸

על-פי המיפקד משנת 1931, ערביי חיפה מנו 34,480 נפש. והם היו 68% מכלל האוכלוסייה. יש להניח כי היקפה של אוכלוסיית הערבים לא היה שונה בהרבה ערב מאורעות אוגוסט 1929. הם התרכזו בעיר התחתית, החל במערב, באיזור שגבל כמושבה הגרמנית, ועד לחליסה, השכונה המזרחית. לא היו להם מובלעות באזורים היהודיים. הערבים בחיפה יכלו להישען על חגורות הכפרים הערביים, שהיו סמוכות לעיר מדרום וממזרח.

21 תזכיר ועד העדה העברית לצ'נסלור מה-27 בינואר 1929, אע"ח, ארכיון ועד הקהילה, תיק 234.

22 תזכיר ועד העדה העברית לצ'נסלור מה-16 במאי 1929, שם.

23 ד' בך-גוריון, זכרונות, א, תל-אביב 1971, עמ' 353.

24 ח' אהרונוביץ, הדר הכרמל, חיפה 1958, עמ' 275. אהרונוביץ מציין, כי חארת אל-יהוד נוסדה בשנת 1830, ושכונת ארד אל-יהוד בשנת 1890. בדבריו הוא מתבסס על ספרים אחרים, וראה בעיקר: ז' וילנאי, חיפה, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 110 ואילך. אלכס כרמל טוען, כי חארת אל-יהוד נוסדה באמצע המאה הי"ט. היתה זו שכונה נחשלת, ואוכלוסייתה היתה מורכבת ברובה מיוצאי הערים קושטא, איזמיר, טטואן וטנג'יר. השכונה ארד אל-יהוד נוסדה לדבריו ב-1881, וגם אוכלוסייתה היתה מורכבת מבני עדות המזרח. ראה: א' כרמל, חיפה בימי התורכים, חיפה תשכ"ט, עמ' 140-141, 143.

25 אהרונוביץ, שם, עמ' 275; כרמל, שם, עמ' 145.

26 אהרונוביץ, שם, עמ' 276; וילנאי, שם, עמ' 116.

27 שם.

28 שם.

המשטרה וה'הגנה'

האחריות על הבטחון בעיר היתה נתונה בידי מפקד המשטרה המייג'ור פולי (Foley), ולצדו פעלו שני סגניו, הקפטנים קילס ובריד. מלבדם עמדו לרשותו של פולי, ביום שישי ה-23 באוגוסט 1929, הכוחות הבאים: 10 קצינים (6 ערבים, 1 דרוזי, 3 יהודים); 24 שוטרים בריטים, ז'נדרמים, בפיקודו של סרג'נט בריטי; — כ-80 שוטרים רגלים ורוכבים, ברובם הגדול ערבים. ובנוסף לכל אלה — פקידי משטרה, שניתן היה להיעזר בהם בעת הצורך.²⁹ השוטרים הבריטים הוצאו מהעיר בשלב מוקדם מאוד של המהומות, בשבת או ביום ראשון בבוקר, והועברו לירושלים. נוצר מצב שדווקא בימים הקובעים היתה העיר נתונה, כמעט בלעדית, לחסדי השוטרים הערבים, שרובם הגדול שיתף פעולה עם אחיהם הפורעים.³⁰ מושל המחוז קולויל³¹ נמצא בחופשה, ובמקומו פעל ממלא-מקומו, מקלרן (Geoffrey Maclaren).

סניף ה'הגנה' בחיפה היה מהסניפים המסודרים בארץ. האיש שתרם לכך היה מפקדו יעקב פת,³² ששימש בתפקיד זה מאז 15 בנובמבר 1922. בזכות כהונתו ארוכת השנים היתה לפת שהות לבנות את הסניף; הוא הגדיל את מספר החברים והכשיר גרעין מפקדים מאומן.³³ יתר-על-כן, הצלחתו הגדולה של פת היתה ביצירת שיתוף-פעולה הרמוני בין מפקדת ה'הגנה' לבין אנשי הציבור בעיר, שמתעמם פעל ועד ה'הגנה'. תפקידו של גוף זה היה להעמיד לרשות ה'הגנה' את האמצעים הכספיים והתמיכה הציבורית. שנים ארוכות התקיימו ישיבות משותפות של ועד ה'הגנה' ומפקדת ה'הגנה'. גם שמואל פבזנר (ראש הוועד של שכונת הדר-הכרמל), שהיה מסויג מן ה'הגנה' במשך תקופה ארוכה, נרתם לעזרתה משנת 1925, ושימש לה משענת מוצקה.³⁴ כל אלה יצרו אווירה אוהדת ומסייעת לתפקודה של ה'הגנה'. הארגון נהנה לא רק מ'האווירה הכללית בקהילת חיפה שהצטיינה בארגונה', אלא גם מהיחסים 'ההגונים' ששררו בין הפועלים ובין האזרחים.³⁵ נראה שהציבור היהודי בחיפה, בלי הבדל בדעות ובגוונים המפלגתיים, היה מלוכד סביב ה'הגנה' ומאורגן בתוכה. זה היה מקור כוחה של ה'הגנה' וסוד יכולת עמידתה במאורעות.

29 אע"פ ארכיון ועד הקהילה, תיק 239. פולי היה גם מפקד המשטרה של מחוז הצפון. ראה: 'דבר', 3 בספטמבר 1929.

30 שם, תיק 196. בפגישה השנייה (ראיון מס' 2 על-פי התעודות כתיק) שקיימה המשלחת מטעם יהודי חיפה ביום ראשון ה-25 באוגוסט בשעה 12.00 בצהריים עם ממלא-מקומו של מושל המחוז מקלרן, התלוננה המשלחת על הוצאתם של השוטרים הבריטים מהעיר והעברתם לירושלים. והצביעה על כך שהעיר נשארה לחסדם של השוטרים הערבים.

31 פ"ה קיש מוסר ביומנו, כי ב-9 באוקטובר ביקר בחיפה, ודן עם הגורמים המקומיים על הכעיות השונות. לפני עוזבו את העיר ביקר אצל מושל המחוז קולויל, 'שחזר זה עתה מפגרתו'. ראה: פ"ה קיש, 'יומן ארץ-ישראלי', ב, ירושלים תרצ"ט, עמ' 311.

32 יעקב פת (1894-1957) נולד בפולין, ועלה ארצה בשנת 1913. היה פועל ברחובות ובמושבות אחרות וכן בקבוצת הפועלים שעבדה ב-1914 בקלנדיה (עטרות). התקבל לארגון 'השומר', והיה מהחברים הבוחרים של מפלגת 'הפועל הצעיר' באגודה זו. במלחמת-העולם הראשונה שמר בחוות רוחמה, ופעל רבות לרכישת נשק מהגורמים השונים שלחמו בחזית עזה-באר-שבע. התנדב לגדוד הארצישראלי, ועם שחרורו הצטרף למייסדי דגניה ב'. בשנת 1921 נענה לבקשתו של אליהו גולומב והצטרף לפעילותה של ה'הגנה', ומאז לא פסק מעשייה בתחום זה. היה מפקדה של חיפה בשנים 1922-1931, ומפקדה של ירושלים בשנים 1931-1940 (לקסיקון האישים של ארץ-ישראל 1799-1948 [להלן]: לקסיקון]. תל-אביב 1983, עמ' 413).

33 תולדות ההגנה, ב, עמ' 287-289.

34 שם, עמ' 288.

35 שם, עמ' 290.

חצר כפר גלעדי (1940).
מחסן הנשק המרכזי היה
מתחת לדיר הצאן (מס'
4 בתצלום)

בוועד ה'הגנה' היו חברים: שמואל פכזר,³⁶ יוחנן רטנר³⁷ ועורך-הדין שלמה פלאי, הגזבר. במפקדת ה'הגנה' פעלו: יעקב פת — המפקד, יעקב דורי (דוסטרובסקי)³⁸ — סגנו, ובעת המאורעות צורף, כסגן שני, גם פנחס שניאורסון מכפר-גלעדי.³⁹ למרות האמור לעיל היתה ה'הגנה' שרויה במצב קשה ביותר הן מבחינת מספר האנשים, ובעיקר אנשים מאומנים, שהיו בארגון, והן מבחינת כמות הנשק שעמד לרשותה. עם פרוץ המאורעות היו מאורגנים ב'הגנה' בחיפה כ-350 גברים ונשים, והם התחלקו ל-6 פלוגות. כמרכזן היו שתי מחלקות של סטודנטים מהטכניון, שפעלו כפלוגה מיוחדת תחת פיקודו של נחום לויין.⁴⁰

- 36 שמואל יוסף פכזר (1879-1930) נולד ברוסיה. היה הצעיר בין צירי הקונגרס הראשון. עלה לארץ בשנת 1905, והיה מבוני היישוב העברי בחיפה. נמנה עם נייסדי חברת 'עמיד' וממנהליה, וכן עם מייסדי הטכניון וביחסי הספר הריאלי. היה מן הפעילים בהקמת שכונת הדר-הכרמל, וראש הוועד שלה, וכן מבוני המרכז המסחרי. שימש ציר באספת הנבחרים הראשונה והיה חבר הוועד הלאומי בשנותיו הראשונות (לקסיקון, עמ' 388).
- 37 יוחנן רטנר (1891-1965) נולד ברוסיה, ושירת שם בצבא הצאר במלחמת-העולם הראשונה. שירת גם בשורות הצבא האדום, והגיע לדרגות בכירות. עלה ארצה בשנת 1923 ומונה פרופסור לאדריכלות בטכניון בחיפה. מסוף שנות העשרים נמנה עם ראשי הפעילים ב'הגנה'. בשנת 1938 מונה לראש המפקדה הארצית של ה'הגנה' (רמ"א). במלחמת-העולם השנייה התגייס לצבא הבריטי. היה ראש אגף התכנון של צה"ל במלחמת השחרור, ונספח צבאי במוסקבה בשנת 1949. פרש משירות בצה"ל בדרגת אלוף בשנת 1955 (לקסיקון, עמ' 464-465).
- 38 יעקב דורי (דוסטרובסקי) (1899-1973) נולד ברוסיה, ובשנת 1905 עלה עם הוריו ארצה. למד בבית-הספר הריאלי בחיפה. התגייס לגדוד הארצישראלי במלחמת-העולם הראשונה. היה מראשוני הפעילים ב'הגנה'. למד הנדסה בבלגיה בשנות העשרים, ועם שובו חזר לפעילות בארגון. מסוף שנות העשרים היה מראשי המפקדים בחיפה וסגנו של יעקב פת. בשנים 1939-1946 היה ראש המפקדה הארצית של ה'הגנה'. היה ראש המטה הכללי הראשון של צה"ל ופרש משירות צבאי בשנת 1949. היה נשיא הטכניון בשנים 1951-1965 (לקסיקון, עמ' 150).
- 39 פנחס שניאורסון (1893-1974) נולד ברוסיה, ועלה ארצה בשנת 1908. התקבל לארגון 'השומר', והיה ממייסדי כפר-גלעדי בשנת 1916. נאסר על-ידי התורכים בשנת 1917, עונה וגויס לצבא. הצליח לברוח, וחזר ארצה, דרך רוסיה, בשנת 1919. היה מפקד תלחי לאחר מותו של טרומפלדור. במאורעות תרפ"ט בא לעזרתה של חיפה, ושימש כסגנו של פת (לקסיקון, עמ' 500-501).
- 40 נחום לויין (1905-1967) נולד ברוסיה, ועלה ארצה בשנת 1924. היה בוגר המחזור הראשון של הטכניון, בשנת 1928, במגמת הנדסת בניין. בשנים 1924-1931 היה ממפקדי ה'הגנה' בחיפה ואחרי-כך היה ממייסדי ארגון ב' וממפקדיו בשנים 1931-1937. היה חבר המפלגה הרביוניסטית, ומילא בשורותיה תפקידים רבים. לאחר קום המדינה נמנה עם ראשי מפלגת 'חירות' ואף שימש חבר-כנסת מטעמה במשך כמה קדנציות. כמרכזן היה תעשיין וחבר התאחדות התעשיינים (לקסיקון, עמ' 285).

במחסני הסניף היו 125 אקדחים, כ-50 רובים, 2 מקלעים ו-40 רימוני-יד.⁴¹ תיאור כמיות הנשק שהיו ברשותה של ה'הגנה' מתבסס על המידע המובא ב'ספר תולדות ה'הגנה'. אך הנתונים הללו כנראה ורודים מדי והמציאות היתה שונה.

ברל רפטור, שהיה מעורה בענייני ה'הגנה' בחיפה, טוען, כי ארגון ה'הגנה' בחיפה מנה כ-300 אנשים, ולא לכולם היה נשק. לדבריו, היו בידי ה'הגנה' רק כמה עשרות רובים ואקדחים, ואלה הספיקו למחצית האנשים בלבד. זאת ועוד, חברי ה'הגנה' בעיר היו ברובם טירונים בנושאי הבטחון. ביישובים מחוץ לחיפה, כולל היישובים החקלאיים בעמקים, היה המצב גרוע עוד יותר.⁴² אישוש לדבריו של ברל רפטור ניתן לראות בעובדה שבבוקר שבת ה-24 באוגוסט הגיעה לחיפה משלחת שהיתה מורכבת מיושב-ראש מועצת עפולה ונציגים של היישובים בעמקי-זרעאל. המשלחת נפגשה עם ממלא-מקומו של המושל, מקלרן, וביקשה ממנו סיוע כנשק. מקלרן סירב להיענות לבקשה, והמשלחת פנתה בבקשה דומה למפקדת ה'הגנה' בעיר, אך גם זו נאלצה לסרב בגלל המצוקה שבה היתה נתונה חיפה עצמה בכל הקשור לנשק.⁴³

אור נוסף על הסוגיה הנדונה זורעת עדותו של מרדכי טייטלמן ('לואי'), איש כפר-גלעדי שהגיע לחיפה ביום ראשון ה-25 באוגוסט — יחד עם חבריו מכפר-גלעדי, אנשי 'השומר' לשעבר — על-מנת לעזור לתושבי העיר. באותו ערב שלחה אותו מפקדת ה'הגנה' לעמדה ברחוב הבורג'. כבואו לעמדה מצא שכל אנשיה היו מזוינים במקלות בלבד, ורק לו עצמו ולחברו שהגיע יחד אתו היה נשק חם.⁴⁴ בין אנשי כפר-גלעדי, שהגיעו באותו יום לעזרת תושבי חיפה, היה גם צבי נדב,⁴⁵ שנשלח לפקד על שכונת תל-עמל. כבואו לשכונה, כראש כיתת תגבורת, מצא בו רק שני אקדחים.⁴⁶ נראה כי אילו מצב הנשק בחיפה היה כמתואר ב'ספר תולדות ה'הגנה', לא היו משאירים שכונה מבודדת כמו תל-עמל עם שני אקדחים, ולא היו מסתפקים במקלות כציוד לאנשי העמדה ברחוב הבורג', במקום שהיה צפוי לפורענות. זאת ועוד, יעקב פת קובע בזכרונותיו, כי הנשק שעמד לרשותו 'כמיותיו היו זעירות'. על כל 10 אנשים היו 2-3 אקדחים. על בסיס זה ניתן לחשב ולומר כי ל-300 אנשי ה'הגנה' היו כ-60-90 אקדחים — כמות קטנה מהנתון הרשמי שהובא לעיל. גם פת מדגיש, שהמצב בתחום הנשק ביישובי הסביבה היה גרוע בהרבה.⁴⁷ נראה אם-כן כי ב'ספר

מרדכי טייטלמן

41 תולדות ההגנה, ב, עמ' 289-290.

42 ב' רפטור, ללא-הרף, א, תל-אביב 1973, עמ' 199.

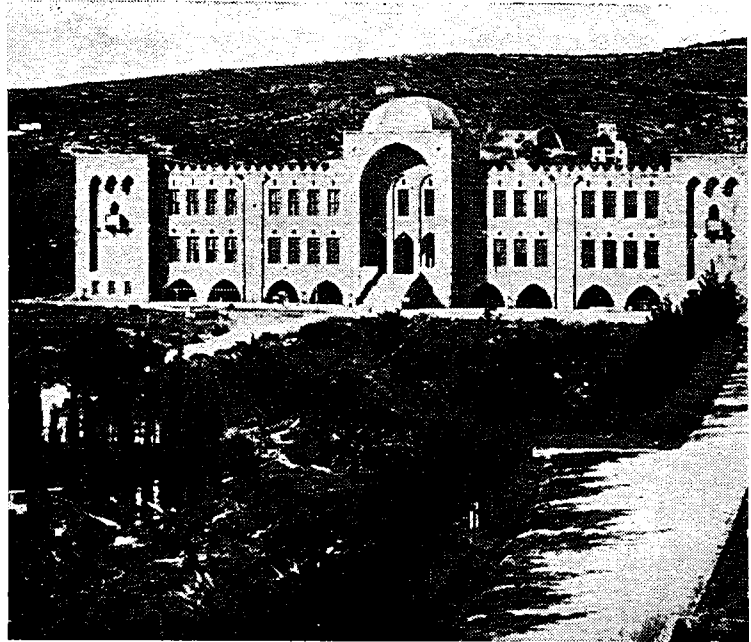
43 שם, עמ' 203.

44 ראה דבריו של מרדכי טייטלמן בחוך: 'במאורעות תרפ"ט', ספר 'השומר', תל-אביב תשי"ז, עמ' 408.

45 צבי (נתן ברגמן) נדב (הלפרין) (1891-1959) נולד בעין-זיתים. הוריו היו מאנשי אגודת האלף 'דורשי ציון' ממינסק שהקימו ב-1891 את עין-זיתים. עם שלונה של המושבה שבו הוריו לרוסיה. בשנת 1906 עלה ארצה, והצטרף לאגודת 'השומר'. היה עם יחזקאל ניסנוב כאשר זה נהרג, בשנת 1911, ומחשש מהתורכים החליף את שמו לנדב. היה חבר ועד 'השומר' בזמן המלחמה, ואחראי על השמירה ברחובות בשנת 1917. לאחר גילוייה של רשת ניל"י באותה שנה, נאסר והוגלה לתורכיה, אך נמלט וחזר ארצה בשנת 1919. היה ממארגני ההגנה על היישוב היהודי בירושלים באפריל 1920. נמנה עם חברי 'אחדות העבודה' ושימש ציר מטעמה לאספת הנבחרים. היה ממייסדי 'גדוד העבודה על-שם יוסף טרומפלדור' בשנת 1920. בשנות העשרים יצא ללמוד בצרפת, וחזר ערב מאורעות 1929. התנדב לעזרתה של חיפה במאורעות, מונה למפקדה של שכונת תל-עמל, ובהמשך היה מפקד של גשר ונהריים. לאחר המאורעות נסע שוב לצרפת כדי להשלים את לימודיו לתואר מהנדס תעופה, ואחרי-כך שב ארצה. היה מראשי 'הפועל' בראשית שנות השלושים, וממייסדי התעופה האזרחית בארץ (לקסיקון, עמ' 333).

46 צ' נדב, מימי שמירה והגנה, תל-אביב 1954, עמ' 311.

47 לזכרונות (לעיל, הערה 6), עמ' 76.

בניין הטכניון,
מרכז ה'הגנה'
בחיפה

תולדות ההגנה יש הפרזה כאשר לכמות הנשק שעמדה לרשות ה'הגנה' בחיפה.⁴⁸ משתי מכוונות-הירייה מסוג שורצלוזה הוצבה אחת על הר-הכרמל והשנייה נשמרה על-ידי המפקדה ברזווה לשעת הצורך.⁴⁹

ערב המאורעות פעלה מפקדת ה'הגנה' משני מוקדים, אחד ביום ואחד בלילה. במשך היום היתה המפקדה במשרדי קופת פועלי ארץ-ישראל (קפא"י), במושבה הגרמנית; שם קיבל פת מיוסף ארדשטיין,⁵⁰ מזכיר מועצת-פועלי חיפה, חדר לצרכיו. בערבים היתה המפקדה עוברת לטכניון, לחדר מס' 21, ומשם ניהלה את פעולותיה.⁵¹ עם פרוץ המאורעות עברה המפקדה לשני חדרים במשרדי ועד הקהילה בהדר-הכרמל, ומשם פעלה במשך המאורעות. הקשר עם המקומות השונים בתוך העיר נעשה באמצעות מרכזות הטלפונים העירונית, שבה עבדו טלפונית יהודיות, שנתנו עדיפות ל'הגנה' ברגע ששמעו את מלת הקוד 'יעקב'. הקשר הטלפוני הבינעירוני הרגיל נותק בפקודתו של לוק, מזכיר ממשלת המנדט, אך ה'הגנה' הצליחה לקיימו באמצעות מנהל בית-החולים 'הדסה' בעיר, ד"ר נוסבוים. לצורכי קשר נוספים בעיר עמדה לרשותו של פת קבוצת קשרים צעירים רכובים על אופניים.⁵²

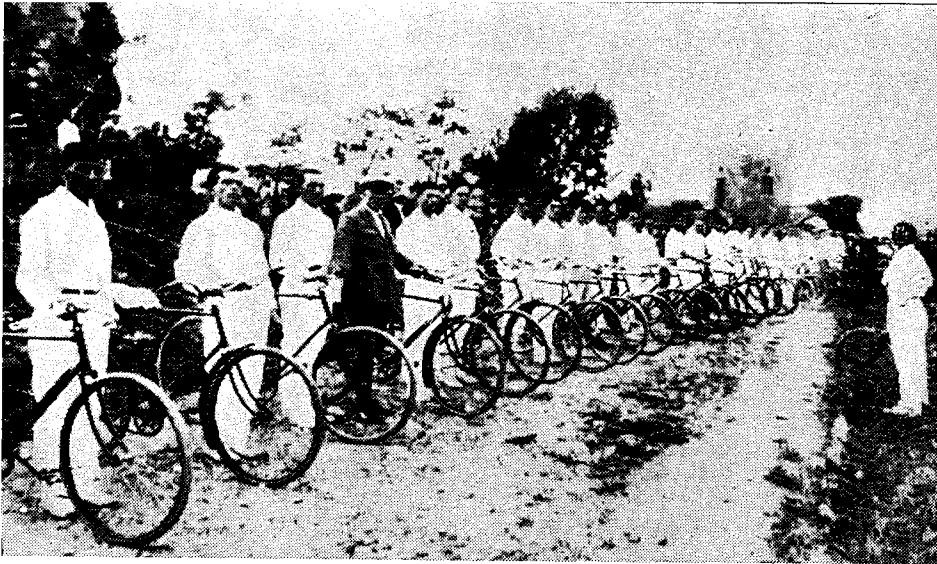
48 צ' אשל, מערכות ה'הגנה' בחיפה, תל-אביב 1978, עמ' 59. אשל הולך בעקבות 'ספר תולדות ההגנה' ומעתיק את המספרים המובאים שם.

49 לובראני (לעיל, הערה 6), עמ' 79. יקותיאל שבת, שהיה מפקודיו של פת, קובע שעם פרוץ המאורעות בחיפה חולקו אנשי ה'הגנה' ל-5 פלוגות: לאחת ניתנו 40 אקדחים, לשנייה — 30 רובים, לשלישית — 150 רימוני-יד, לרביעית — 100 סכינים ולחמישית — רק צינורות ברזל. ראה: לובראני, שם, עמ' 186.

50 יוסף ארדשטיין (1894-1952) עלה ארצה בשנת 1911. היה ממייסדי הקואופרציה במרחביה וחבר בה בשנים 1911-1918. היה ממקימי הסתדרות העובדים הכללית בשנת 1920, והמזכיר הראשון של מועצת פועלי חיפה. משנת 1934 היה חבר במועצה המעורבת של עיריית חיפה. משנת 1948 — חבר בהנהלת מועצת העיר. על שמו נקראת שכונת נוה-יוסף בחיפה (לקסיקון, עמ' 59).

51 לובראני (לעיל, הערה 6), עמ' 55.

52 שם, עמ' 76; תולדות ההגנה, ב, עמ' 369-370; אשל (לעיל, הערה 48), עמ' 75. אשל טוען שבמפקדת ה'הגנה' היה גם אוריאל שלון (פרידלנד).

קבוצת רוכבי אופנים של
ה'הגנה' בחיפה. בראשם
ניצב יעקב פת, מפקד
הסניף

תכנית הגנתה של חיפה היהודית היתה מושתתת על שרשרת עמדות בצורת בתים מסומנים סביב הדר-הכרמל. עמדות אלה אמורות היו למנוע את הפריצה ללב לכו של היישוב היהודי בעיר הדר-הכרמל. בעיר התחתית סומנו מקומות ריכוז שאליהם צריך היה להתקבץ בעתות חירום. — מקומות ריכוז אלה היו: בית הקואופרטיבים 'עמל' ו'כרמל' ברחוב יפו (ליד השכונה הגרמנית); בית ועד הצירים במרכז המסחרי הישן; מלונות 'עפרון' ו'שחור' בעיר העתיקה; מלון 'הלפרין' — מקום ריכוז לעובדי הרכבת; בית-החרושת 'שמן'; חצר העגלונים של גרינשפון; הטחנות הגדולות; בית נחום מילר ברחוב נצרת (בימינו: קיבוץ-גלויות) ועוד. על כל מקום ריכוז הופקד כוח מגן לשעת חירום. בשכונות המבודדות (תל-עמל, בת-גלים) אורגנה מערכת הגנה נפרדת. מקומות הריכוז לתגבורת היו בטכניון וב'בית-העולים' בעיר העתיקה.⁵³

תפקודו של השלטון הבריטי

השלטון בעיר היה נתון כאמור בידי מקלרן, ממלא-מקומו של מושל המחוז, ובידי מפקד משטרת העיר המייג'ור פולי. זאת עד ליום שלישי ה-27 באוגוסט בצהריים; אז הגיעו לעיר מלחי האונייה 'ברהם', והפיקוח על העיר עבר לידי קברניט האונייה, הקפטן ג'קסון. מעדויותיהם של הגורמים היהודיים מצטיירת דמותו של מקלרן כאישיות חלשה; הוא לא התמצא בנעשה בימים הקריטיים, לא שלט במצב והתוצאה היתה אוכדן-עשתונות מוחלט. צ'רלס פסמן,⁵⁴ מנהל חברת 'קהיליית ציון', התגורר בחיפה ונמנה עם נכבדי הקהילה היהודית. הוא נכלל במשלחת היהודית שנפגשה עם מקלרן בשבת ה-24 באוגוסט. על רקע ההתפרעויות שהלכו ופשטו ברחבי הארץ, רצתה המשלחת לכדוק את מידת התארגנותו של השלטון למקרה שהמהומות יתפשטו גם לחיפה. פסמן התרשם, שהשלטונות לא נקטו שום אמצעים כדי לקדם את

53 לובראני (לעיל, הערה 6), עמ' 54.

54 שמואל (צ'רלס) פסמן (1888-1971) נולד ברוסיה. בצעירותו היגר לארצות-הברית, והיה פעיל שם בתנועה הציונית. בשנת 1924 עלה ארצה כמנהל חברת 'קהיליית ציון אמריקנית', שרכשה קרקעות ובכללן אדמות עמק זבולון, והקימה את היישובים עפולה והרצליה (לקסיקון, עמ' 402).

הבאות, אס-כי מקלרן העמיד פנים, והבטיח שהממשל שולט במצב.⁵⁵ בפגישה השנייה, ביום ראשון ה-25 באוגוסט, לאחר שכבר פרצו המהומות בעיר, התרשם פסמן שמקלרן איבד לגמרי את עשתונותו.⁵⁶

ביום ראשון ה-25 באוגוסט, לפנות-ערב, היה דוד הכהן⁵⁷ עד לנסיון פריצה של המון ערבי דרך רחובות הבורג' (בימינו: מעלה השחרור) וסטנטון (שיבת ציון) להדר-הכרמל. הכהן, שראה את ההמון המתקדם מגיע לצומת סטנטון-הבורג', טלפן למקלרן והודיע לו על המתרחש. באמצע השיחה הטלפונית הגיע אליו אבא חושי,⁵⁸ ומסר לו על אנגלי שנפצע זה עתה על-ידי הערבים. הכהן העביר את המידע למקלרן, אך הלה ענה שהכהן טועה ומטעה, מפני שעוזריו מסרו לו כי העיר שקטה והמטרה שולטת במצב. מקלרן תקף את הכהן אישית כגוזמן ומפיץ שמועות-שווא, והכהן הגיב על כך בחריפות. לכן למחרת, ביום ה-26 באוגוסט, דרש מקלרן מחברי המשלחת היהודית שבאה אליו לסלק ממנה את הכהן, שאם לא כן, יסרב להיפגש עימם.⁵⁹

המושל האשים את היהודים בפזיזות ובתוקפנות, מפני שהם פעלו הראשונים במוצאי-שבת ה-24 באוגוסט כאשר ירו משכונת נחלה על המון ערבי, על-אף שהמטרה שלטה במצב ויכלה למנוע את התפרצותם של הערבים לשכונה. לדידו, היהודים הפריעו את שלוות העיר (Have 'disturbed the peace of the city').⁶⁰ בפגישתם עם מקלרן ביום ראשון, ה-25 באוגוסט, הציגו בפניו אנשי המשלחת היהודית את הדרישות הבאות: (א) להזעיק מיידית עזרה צבאית מירושלים, (ב) לגייס חיילים יהודים לשעבר, ששירתו בגדודי הצבא האנגלי במלחמת-העולם הראשונה, (ג) להקים כוח יהודי מיוחד תחת פיקוד בריטי. לדרישות אלה לא ניתנו תשובות, ובמידה שניתנו הן היו שליליות.⁶¹ מקלרן סירב מפורשות להקים משטרה יהודית מיוחדת, אס-כי נענה לבקשה דומה מצד הגרמנים במושבה הגרמנית.⁶²

בשבת ה-24 באוגוסט טלפן שבתאי לוי לתופיק חג' חליל, מראשי הציבור הערבי בחיפה, וביקש לזיזם פגישה של נכבדים ערבים ויהודים, כדי לשים קץ למצב המתוח ולמנוע מהומות בעיר. חג' חליל התייחס בחיוב רב להצעה. ביום ראשון ה-25 באוגוסט טלפן לוי לעוד אישיות ערבית, מוחמד עלי בק, וגם זה קיבל ברצון את הרעיון, אך ביקש שמקלרן יזמן את הפגישה כדי

55 עדותו של צ'רלס פסמן על הפגישה עם מקלרן בשבת ה-24 באוגוסט, אע"ח, ארכיון ועד הקהילה, תיק 196. ראה גם: דבר, 3 בספטמבר 1929, 'המאורעות בחיפה'.

56 עדותו של פסמן על הפגישה על מקלרן ביום ראשון ה-25 באוגוסט, שם.

57 דוד הכהן (1897-1987) נולד ברוסיה ועלה ארצה עם הוריו בשנת 1907. היה בוגר גימנסיה 'הרצליה', התגייס לצבא התורכי ושירת בו עד סוף המלחמה. נמנה עם החברים הפעילים ב'אחדות העבודה' ובמפא"י. החל בשנת 1923 היה מראשי סולל בונה על כל גלגוליו. היה פעיל ב'הגנה', ומראשי מפעל 'גדר הצפון'. בשנים 1953-1955 שימש שגריר ראשון לבורמה. במשך שנים רבות היה חבר-כנסת ויושב-ראש ועדת החוק והבטחון שלה (לקסיקון, עמ' 169).

58 אבא חושי (שנלר) (1898-1969) נולד בגליציה המזרחית. מייסדי תנועת-הנוער 'השומר הצעיר' ומפעיליה. בשנת 1920 עלה ארצה. תושב חיפה משנת 1927. מהפעילים הבולטים במפלגת 'אחדות העבודה' ובמפא"י. מזכיר מועצת פועלי חיפה בשנים 1931-1951. ראש עיריית חיפה בשנים 1951-1969 (לקסיקון, עמ' 222).

59 ד' הכהן, עת לספר, תל-אביב 1974, עמ' 100-111; תקציר ראיון מס' 6 של המשלחת היהודית עם ממלא-מקום מושל המחוז מקלרן ביום שני ה-26 באוגוסט, אע"ח, ארכיון ועד הקהילה, תיק 196.

60 תקציר ראיון מס' 2 בין המשלחת היהודית לבין מקלרן ביום ראשון ה-25 באוגוסט בשעה 12.00 בצהריים, שם. 61 שם. וראה: דבר, 3 בספטמבר 1929. מן הנאמר שם עולה שלא מקלרן, כ-אם פולי, היה זה שהתנגד להקמת משטרה מיוחדת.

62 שם, תיק 239.

למנוע לזות שפתיים ברחוב הערבי. לוי התקשר אל ברוך בינה,⁶³ פקיד יהודי ששירת בממשל, וביקש ממנו למסור את המידע למקלרן, אך האחרון לא פעל ולא כלום.⁶⁴ ביום שני ה-26 באוגוסט הועלתה ההצעה באופן רשמי על-ידי המשלחת היהודית שנפגשה עם מקלרן, וגם אז לא נעשה דבר בעניין.⁶⁵

בעוד מקלרן מצטייר כאדם חלש, שהשפעתו על המאורעות היתה מעטה מאוד אם בכלל, הרי מפקד המשטרה, המייג'ור פולי, היה כנראה האישיות החזקה יותר, ומקלרן חי מפיו. על-פי כל העדויות ממקורות יהודיים, נקט פולי עמדות אנטי-יהודיות מובהקות, ושני סגניו לא פיגרו אחריו. כבר ביום ראשון ה-25 באוגוסט התלוננה המשלחת היהודית לפני מקלרן על יחסו העוין של פולי, אך מקלרן ניסה להגן עליו.⁶⁶ על עמדתו העוינת של מפקד המשטרה ניתן ללמוד מעדותו של צ'רלס פסמן, שנפגש איתו ביום שלישי ה-27 באוגוסט בערב, וביקש ממנו עזרה ליהודים שנפגעו. פולי סירב, וטען שהיהודים אינם מותקפים כלל, ואין אלה אלא שמועות-שווא. הוא אף אמר לפסמן מפורשות, שהוא אינו אוהד את היהודים ('I have no sympathy with your people').⁶⁷ כל זאת ביום השלישי למאורעות, כאשר ממדי ההתרחשויות והגורמים הפועלים היו ברורים הן במישור הארצי והן במישור המקומי. באותו יום, לפנות-ערב, ביקשה המשלחת היהודית להיפגש עם מקלרן. האחרון סירב בטענה שהוא עסוק, ושלח במקומו את אחד מעוזריו, לאו (Law), ואליו הצטרף גם פולי. בשיחה שהתפתחה, האשים פולי את היהודים שהם אלה שהחלו במהומות. היהודים השיבו שהאשמה נחרצת כזו הינה נושא לוועדת-חקירה, אך פולי עמד על דעתו.⁶⁸ סביר להניח, כי רוח זו, שנשבה מלמעלה, דרבנה את השוטרים הערבים לפעול בתיאום עם מארגני המהומות ואף לסייע להם. גם השוטרים היהודים הגנו על בני עמם. ההבדל היה בין סיוע לתוקפים להגנה על נתקפים. בנסיבות אלה אין פלא שהמשטרה בחיפה לרוב לא היתה יעילה ולא שלטה במצב, ולכן גם לא הצליחה למנוע את המהומות או לחסלן עד בואם של המלחים. במקרים רבים פעלו הגורמים המשטרתיים כנגד היהודים וחיבלו במאמצי ההתגוננות שלהם. ה'הגנה' היתה צריכה לפעול בשתי חזיתות: כנגד הערבים התוקפים וכנגד המשטרה המסייעת לפורעים או מגבילה את אפשרויות ההתגוננות של היהודים על-ידי חיפושי נשק ומעצרים. לעומת זה, נוצרו יחסים חיוביים ביותר עם הצבא, כאשר הגיעה אוניית-המלחמה 'ברהם'.⁶⁹

63 ברוך בינה (1892-1947) נולד בקישיניב בסרביה. בימי מלחמת-העולם הראשונה גורש למצרים בגלל נתינותו הרוסית. בשנת 1918 התגייס לצבא הבריטי, ועסק בתפקידי מודיעין ובעריכה עיתונאית. בשנת 1920 נכנס לשירותה של ממשלת המנדט, ומשנת 1925 היה קצין מחוז בחיפה (לקסיקון, עמ' 79).

64 עדותו של שבתאי לוי, אע"ח, ארכיון ועד הקהילה, תיק 196.

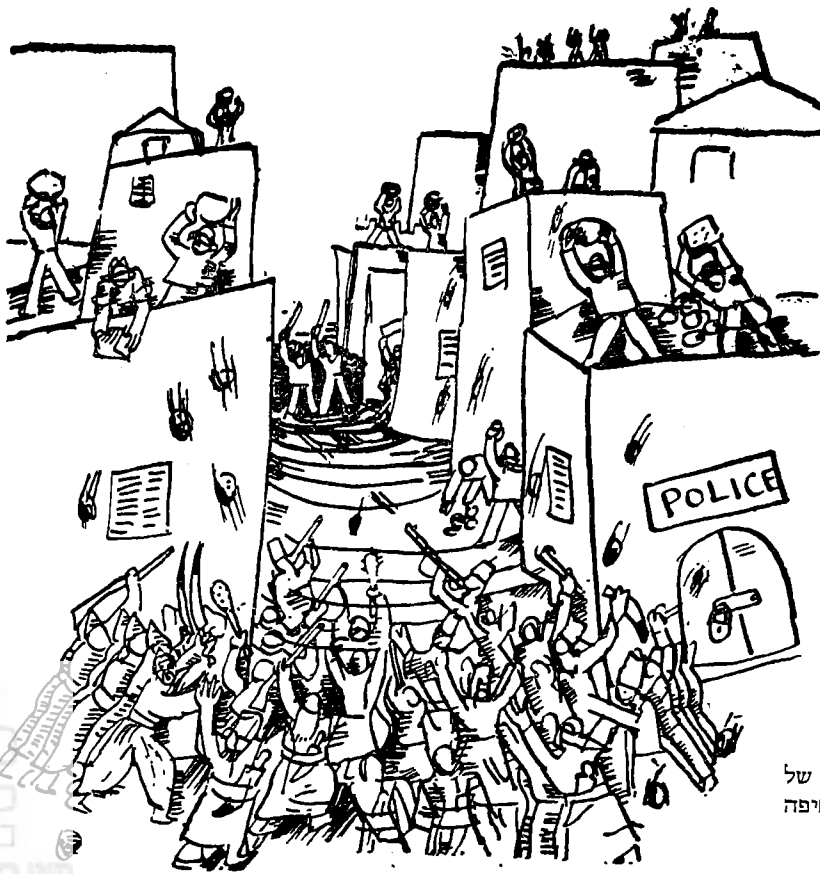
65 תקציר ראיון מס' 5 בין המשלחת היהודית לבין מקלרן ביום שני ה-26 באוגוסט, שם.

66 תקציר ראיון מס' 4 בין המשלחת היהודית לבין מקלרן ביום ראשון ה-25 באוגוסט, שם.

67 עדותו של צ'רלס פסמן על הפגישה עם פולי ביום שלישי ה-27 באוגוסט, שם. במהלך פגישתה של המשלחת היהודית עם פולי ביום ראשון ה-25 באוגוסט טען הלה שאינו זקוק לעצות או לעזרת היהודים, ויש לו מספיק כוח. כאשר פסמן התלונן על מיעוט השוטרים ענה לו פולי 'אל תדאג, שני רגעים לאחר שתהרג אני אהיה במקום'. ראה: דבר, 3 בספטמבר 1929.

68 תקציר פגישה מס' 6 בין המשלחת היהודית לבין לאו, עוזרו של מקלרן, ומייג'ור פולי, מפקד המשטרה ביום שלישי ה-27 באוגוסט, שם. ראה גם: קיש (לעיל, הערה 31), עמ' 299. קיש כותב כיומנו, כי נוכח לדעת שבחוגי הממשלה נוצר הרושם שבחיפה, שלא כמו בשאר המקומות בארץ, התנפלו היהודים על הערבים. קיש מביא את טענתו של פולי, כי היה מסוגל להשתלט על המצב, ורק תוקפנותם של היהודים 'הפריעה לסידורים שעשה להשלטת בטחון הציבור'.

69 עדותו של צ'רלס פסמן על הפגישה עם פולי, שם. באותו תיק מצויה גם עדותו של דוד הכהן, שהיה המקשר בין המוסדות היהודיים לבין הקפטן ג'קסון, קברניטה של 'ברהם'. לעדותו של דוד הכהן ראה גם בספרו (לעיל,

יומי הגן על חיפה? קריקטורה של נחום גוטמן על מאורעות תרפ"ט בחיפה

יומן המאורעות

בחיפה הצטמצמו המאורעות לשלושה ימים; הם החלו במוצאי-שבת ה-24 באוגוסט, ונמשכו עד שעות הצהריים של יום שלישי ה-27 באוגוסט. יום שני ה-26 באוגוסט היה היום הקשה ביותר, ובו התפשטו ההתקפות האלימות לכל חלקי העיר. המערכה בחיפה היתה שונה מזו שבירושלים או בתל-אביב.

בחיפה התחולל מאבק עז בין היהודים ובין הערבים, שלבש צורה של מלחמת-אזרחים עקשנית. פה עברו היהודים, בפעם הראשונה בארץ, מהגנה להתקפה, ואפשר להגיד כי באב תרפ"ט החל בעיר זו הקרב הראשון על ההגמוניה בעיר, שנמשך בהפסקות ארוכות עד לניסן תשכ"ח (1948) — יום שחרור חיפה.⁷⁰

מפליא עד כמה יהודי חיפה, מוסדותיהם ומנהיגיהם, לא היו מוכנים מבחינה פסיכולוגית לפרוץ המאורעות בעיר. זאת למרות ההתראות, למרות מה שהתרחש במישור הכלל-ארצי החל ביום

הערה 59, עמ' 111. כמו כן ראה: בן-גוריון (לעיל, הערה 23), עמ' 355; קיש (לעיל, הערה 31), עמ' 283, 297-298. ב'דבר הימים', ההוצאה המיוחדת של עיתון דבר מה-1 בספטמבר מתפרסם בולטין מס' 2 של ממשלת המנדט מה-26 באוגוסט ושם כתוב כי בלילה שבין יום שני ליום שלישי, 26-27 באוגוסט, נשלחה מירושלים לחיפה יחידה צבאית בשם 'גרין הוורדס', אך ב'דבר' מן ה-3 בספטמבר כתוב שיחידה צבאית הגיעה כבר ביום שני ה-26 באוגוסט, וכן כתוב על כ-25 איש שהגיעו ממצרים.

70 תולדות ההגנה, ב, עמ' 328; וראה: בן-גוריון (לעיל, הערה 23), עמ' 353.

שישי ה-23 באוגוסט, למרות המידע המודיעיני שהיה להם על המתרחש בחיפה הערבית ועל אף שהיו נתונים במצב-הכן שבוע קודם שפרצו המאורעות. מאלף התזכיר שחובר על-ידי ועד העזרה של מחוז חיפה ב-2 בפברואר 1930, ובו סוכמו פעולותיה של הקהילה בימי המאורעות:

(א) כבר ביום שישי אחרי הצהריים 23.8.29 נודע לתושבי חיפה בדבר התנפלות הערבים על יהודי ירושלים. הרושם מהעדויות הראשונות היה, כי זו היא התנפלות בודדת כעין אלו שאירעו בירושלים במשך שני השבועות לפני כן ואשר נפסקו על-ידי המשטרה זמן מה לאחר התפרצותן. אולם לפי הידיעות שנתקבלו מירושלים שעות אחדות אחר כך, אפשר היה להסיק כי לפנינו התנפלות מאורגנת ומוכנה מראש. אף על פי כן תקות הכל היתה כי הממשלה תדע לכלכל את מעשיה בשביל להדוף אחר גום אותה כבר בראשית צעדיה. מכל מקום לא עלה על הדעת כי יתכן שההתנפלות תתרחב ותתפשט ותצא את גבולות ירושלים; לא כל שכן לא פללו ולא הניחו כל אפשרות של התנפלות על חיפה, אשר גם גלי פרעות מאי 1921 לא הציפוה. (כידוע, הודות לעמדה התקיפה של מפקד המשטרה אז, בחיפה מהרגע הראשון, נצלה זו האחרונה מההתנפלות). בזה יש לבאר שגם בהתנפלות עשרות ערבים על 'הדר הכרמל' במוצאי שבת, 24.8.29, שנהדפה אחרי כן על ידי התושבים היהודים — לא היה בה כדי לקעקע את אמון יהודי חיפה בכוחות המשטרה כי עמד יעמדו להם, וכולם המשיכו לשבת במקומותיהם (מלבד מקרים בודדים) בתקווה ואמונה כי שום דבר יוצא מהכלל לא יארע כאן. ברם המציאות המרה הכזיבה ומוטטה במהרה את התקווה והאמונה גם יחד.⁷¹

מצב פסיכולוגי זה הביא לכך שאישים כמו שבתאי לוי,⁷² ויעקב פת,⁷³ שהיו מעורים בנעשה אצל הערבים, לא הרגישו בתכונה מיוחדת ולא צפו את העתיד להתרחש.

למרות המצב המתואר פעלו לטובת היהודים שלושה גורמים: (א) בשבוע שקדם למאורעות גברה הדריכות בקרב חברי ה'הגנה'. (ב) מההתפרצות בירושלים ביום שישי ה-23 באוגוסט בצהריים ועד מוצאי-שבת ה-24 באוגוסט, עמדו לרשות ה'הגנה' בחיפה כמעט יומיים. (ג) במשך זמן ממושך ריכזו הערבים את עיקר מאמצייהם לכיבוש הדר-הכרמל, בהנחה שעם נפילתו של איזור זה, יתמוטטו ממילא שאר השכונות. רק לאחר שנכשלו בכך, פנו לתקוף שכונות אחרות. מהלך זה נתן נוספת לשכונות המבודדות והפגיעות, וכאשר חוד ההתקפה הופנה נגדן יכול היה מטה ה'הגנה' להתפנות ולהושיט להן את עזרתו, הן בכוח-אדם והן בנשק שהתקבל מכפר-גלעדי.⁷⁴

יום שישי ה-23 באוגוסט. המוני הערבים התאספו כרגיל במסגדים, ושמעו נאומי הסתה כנגד יהודים. הידיעות על הנעשה בירושלים הגיעו לחיפה בטלפון, כשעתיים לאחר שהחלו שם מעשי האלימות.⁷⁵ בערב הורה הכט לפת להתכונן להתפרצויות אלימות. פת כינס את המפקדים

71 'ימי המאורעות' — תזכיר ועד העזרה של מחוז חיפה מיום 2 בפברואר 1930, אע"ח, ארכיון ועד הקהילה, תיק 230.

72 עדותו של שבתאי לוי, שם, תיק 196.

73 לובראני (לעיל, הערה 6), עמ' 71. וראה גם: אשל (לעיל, הערה 48), עמ' 63.

74 תולדות ההגנה, ב, עמ' 328; בן-גוריון (לעיל, הערה 23), עמ' 353. בן-גוריון הולך כנראה בעקבות 'ספר תולדות ההגנה'.

75 עדותו של יוסף כצנלכונן, אע"ח, ארכיון ועד הקהילה, תיק 196. וראה: דבר, 3 בספטמבר 1929.

והודיע לאנשיו על מצב התראה עליון; האנשים עדיין לא חולקו בעמדות.⁷⁶ הכט גם הורה לפת לשלוח תגבורת לירושלים, אך הפקודה לא בוצעה. במכתב הסבר ששלח פת למפקדו ביום ראשון ה-25 באוגוסט הוא התנצל והסביר כי נודע לו, על-ידי ציתות לשיחות הטלפון בין מקלרן לפולי, על מחסומי-דרכים שהאנגלים הציבו במגמה למנוע העברתה של תגבורת מחיפה לירושלים. לכן חשש שמא יפלו האנשים והנשק בידי האנגלים. על מכתבו של פת היה חתום גם שלמה פלאי, גזבר ועד ה'הגנה' בעיר.⁷⁷

יום שבת ה-24 באוגוסט. בעיר הופצו כרוזים שקראו לערבים לנקום את דם אחיהם שנשפך בירושלים. הערבים החלו להתגודד ולהודיין בנשק קר.⁷⁸ בגלל האווירה המתוחה הורה מקלרן לסגור את כל בתי-השעשועים בעיר בשש בערב.⁷⁹

כבר בשעות הבוקר רוכזו עשרות אנשי ה'הגנה' בחצר הטכניון. פת החליט לאייש את העמדות הקבועות מראש. כן נקבעו המפקדים לשכונות ולעמדות: נחום לוין — אחוזה; מוניה גינזבורג (שאג) — בת-גלים; ישעיהו ויינר — הטחנות הגדולות; מנשה ארמן — בית מילר; חיים קל (קמחי) — הדר-הכרמל; סאשה (אלכסנדר) קיסלהוף (כסלו) — חזית ואדי סאליב; אליהו ויינר (בן-גרא) — מפקד העתודה.⁸⁰

ההתפרצות אירעה בערב. על מה שהתרחש יש במקורות היהודיים תיאורים שונים, אך חלק ניכר מהעובדות זהה בכולם.

פת קיבל ידיעות על כמה מאות ערבים העולים מרחוב נצרת אל הדר-הכרמל. בעקבות זאת ניתנה לאנשי ה'הגנה' הוראה להוציא את הנשק ממקומות המסתור ולהשתמש בו בעת הצורך. במקביל פנתה המפקדה לקצין היהודי וונדרמן, שהיה ממונה על משטרת הדר-הכרמל, וביקשה ממנו לעצור את הערבים. הקצין היהודי מילא את הבקשה, ויחד עם כמה משוטריו היהודים ניסה לעצור את המפגינים הערבים. הערבים רגמו את אנשיו, והללו פתחו באש וממנה נפצעו כמה ערבים. למרות זאת פנו חלק מהערבים לשכונת נחלה היהודית, ששכנה בקצה המזרחי של הדר-הכרמל. על-פי תיאורו של דוד הכהן, שנקרא ב-10.00 בלילה לשכונה והיה עד-ראייה להתקפה עליה, הובילו את הערבים שני שוטרים ערבים רכובים על סוסים: ארסלאן קדורה והקורפורל אחמד מוחמד סעיד. בהמשך התיאור מציין הכהן, כי מהשכונה נשמעה ירייה בודדה וממנה נפצע ערבי; היה בכך כדי לעצור את התקדמותם של הערבים. שני השוטרים פרצו לשכונה, עצרו את האיש הראשון שהזדמן להם — הפועל קרנץ — והאשימו אותו בהחזקת נשק לא חוקי ובירי. בהמשך הגיעו למקום כמה שוטרים בריטים ופיזרו את ההמון. תיאור האירועים בזכרונותיו של יעקב פת שונה; לדבריו, אנשי ה'הגנה' בשכונת נחלה פתחו באש והשתמשו ברימונים כנגד הערבים העולים עליהם. כתוצאה מהאש נסוגו הערבים בהשארם פצועים ונשק קר שהיה איתם.

76 לזבראני (לעיל, הערה 6), עמ' 71.

77 אשל (לעיל, הערה 48), עמ' 64-65.

78 עדותו של יוסף כצנלבוגן, אע"ת, ארכיון ועד הקהילה, תיק 196. כצנלבוגן עבר במכונית, בשבת אחר-הצהריים, ברחוב נצרת (קיברן-גלויות) עד תחנת-הרכבת, ומצא בעיר התחתית תנועה בלתי רגילה של הערבים שהחלו להתקהל ולהודיין בנשק קר. וראה עוד: תולדות ההגנה, ב, עמ' 328.

79 תולדות ההגנה, ב, עמ' 328.

80 אשל (לעיל, הערה 48), עמ' 65. מיקומם ותפקידיהם של המפקדים שונה במרוצת ימי המאורעות.

בין שתי הגרסאות קיימים הבדלים ניכרים, אך גרסתו של הכהן עדיפה, שכן הוא היה עדי-ראייה להתקפה, בעוד פת ישב במפקדתו וניזון ממה שנמסר לו.⁸¹

יום ראשון ה-25 באוגוסט. המתיחות בעיר הלכה וגברה. התרבו ההתנגשויות, במיוחד בעיר העתיקה. לאור הנסיבות ניתנה הוראה על-ידי מפקדת ה'הגנה' לרכז את האוכלוסייה היהודית בעיר העתיקה, במקומות שנקבעו מראש. במקביל החלו להעביר חלק מהנשים והילדים להדר-הכרמל, במגמה שבמקומות הריכוז יישארו בדרך-כלל רק הגברים.

בעוד התהליך נמשך, החלה לפנות-ערב בריחה מבוהלת של תושבים יהודים מהשכונות המעורבות ומהעיר התחתית להדר-הכרמל. בין-לילה נוצרה בעיה של פליטים, וכימים הבאים הגיע מספרם ל-3,000 נפש, כ-25% מכלל יהודי חיפה; חלק מהפליטים הגיע מחוץ לחיפה. הפליטים שוכנו בבתים פרטיים, בכתי-ספר שונים וכן באוהלים בחצר הטכניון ובמקומות אחרים. לעזרתם של הפליטים הוקמה ועדת העזרה לפליטים.

לפנות-ערב ערכו ערבים הפגנה סמוך לתחנת המשטרה המרכזית. המפגינים ניסו לפרוץ פנימה, אך נהדפו על-ידי השוטרים. הערבים פנו לרחוב נצרת והחלו לרגום עוברים ושבים יהודים. המשטרה פיזרה אותם, אך חלקם ניסה לעלות דרך סמטאות הבורג' וסטנטון, ולתקוף את הדר-הכרמל. כפי שהוזכר לעיל, דוד הכהן שמע על המתרחש וירד לאיזור. את הערבים המתקדמים ועולים ראה כבר בצומת סטנטון-הבורג'. הכהן טלפן כאמור למקלרן וסיפר לו על המצב, ובכלל זה על האנגלי שנפצע, אך מקלרן דחה את הדברים. מאוחר יותר התברר שהאנגלי שנפגע היה פקיד הרכבת סייקס, אשר נסע עם אשתו במכוניתו, והערבים, שרגמו את המכונית, הרגוהו. אשתו ניצלה על-ידי איש ה'הגנה' שחילץ אותה ממקום הסכנה; איש זה נאסר אחר-כך על-ידי המשטרה שמצאה כי היה חמוש באקדח בעת מעשה ההצלה.⁸²

יום שני ה-26 באוגוסט. זה היה היום הקשה ביותר, יום המשבר. בעיר הוכרו מצב צבאי, ובלילה שבין יום זה ליום שלישי הוכרו על עוצר.

מהבוקר הקיפו המהומות את כל חלקי העיר. הערבים תקפו שוב את הדר-הכרמל, בסיוע שוטרים ערבים. היהודים שנותרו בשכונות המעורבות במזרח העיר הותקפו וכן נשדדו חנויות, שנעזבו על-ידי בעליהם, ונגנב רכוש יהודי. חזית נוספת נפתחה בהתקפה על המרכז המסחרי הישן, שעליו הגנו בתחילה רק אנשי ה'הגנה', ער שהופיעה המשטרה, וסייעה להם בהדיפת התוקפים.

במשך היום נקראו תושבי הכפר טירה לבוא לעזרת אחיהם בחיפה; הם נענו לקריאה ויצאו לחיפה. היהודים חששו שאנשי טירה יגיעו דרך הר הכרמל, ואחר-כך ירדו למטה להדר-הכרמל, אך הערבים התקדמו לאורך חוף-הים. כדרכם עברו סמוך לבית-הסוהר המקומי ומנהלו האנגלי הזעיק את המשטרה. זו, בפיקודו של קצין יהודי, הגיעה למבואות הדרומיים-מערביים של העיר, וניסתה לעצור את התקדמותם של הערבים. במקביל הוזעק אווירון שירה על אנשי טירה. מהיריות

81 שם, עמ' 67; הכהן (לעיל, הערה 59), עמ' 110-109; רפטור (לעיל, הערה 43), עמ' 203-204 (רפטור נוטה לגרסתו של פת); תולדות ההגנה, ב, עמ' 328; בן-גוריון (לעיל, הערה 23), עמ' 353; לובראני (לעיל, הערה 6), עמ' 71. נראה לי שזכרונותיו של פת אינם מושגתים על יומן או על תחקיר מפורט של מפקדתו לאחר המאורעות. וראה גם: דבר, 3 בספטמבר 1929; התיאור כאן מחזיק את הכהן.

82 הכהן (לעיל, הערה 59), עמ' 111-100; רפטור (לעיל, הערה 42), עמ' 204-205; אשל (לעיל, הערה 48), עמ' 67-69; בן-גוריון (לעיל, הערה 23), עמ' 354-353; תולדות ההגנה, ב, עמ' 329-328; לובראני (לעיל, הערה 6), עמ' 71-72.

נהרג אחד הערבים, חלקם התפור וחלקם מצא מקלט במערה סמוכה. מאלה נאסרו כ-40 איש, ורובם נשפטו מאוחר יותר ל-5 שנות עבודת-פרך. בכך תמה פרשת אנשי טירה במאורעות. אירוע טרגי אירע באותו יום ליד תחנת-הרכבת. מנהל תחנת-הרכבת, האנגלי קולינס, היה נשוי ליהודיה. עם פרוץ המאורעות נהג לעבור בקרונות של הרכבות שהגיעו, לאסוף מהם את היהודים, ולשלוח אותם, במרוכז ותחת ליווי משטרה, להדרה-הכרמל. ביום שני הגיעו שני פועלים מזכרון-יעקב; הם לא רצו לחכות לליווי המשטרה, ויצאו בדרכם להדרה-הכרמל. בדרך תקפו אותם הערבים, אחד מהם ברח חזרה לתחנה והשני, ישראל גרויאר, נרצח. הרצח בוצע בקרבת מקום לעמדה של כיתת ה'הגנה' במלון 'מלמוד'. צעקותיו של הנרצח הגיעו לאנשי הכיתה, ואחד המגינים רצה לצאת לעזרתו של הנתקף, אך מפקדו אסר עליו לצאת. כאשר סירב למלא את הפקודה פירקו אותו חבריו מנשקו. לאחר שנודע במפקדה על המקרה, הוחלף המפקד ובמקומו נשלח יצחק שדה (לנדוברג).⁸³ יצחק שדה ביקש לעודד את האנשים, ולשם כך החל להוציאם, יחד עם פנחס שניאורסון, לסיורים פעילים באיזור הערבי. פעילות יזומה זו שינתה לחלוטין את הלך-הרוח של האנשים ונסכה בהם אומץ לב מחודש וראייה שונה על מהלכים אפשריים במערכה. ביום שני עלה גם המתח בסביבות השכונה המזרחית הקטנה תל-עמל. תיאור המערכה על שכונה זו, שיש עליה גרסאות שונות, יובא בהמשך.

ייחודה של המערכה בחיפה התבטא כאמור במעבר מהתגוננות בלבד לנקיטת פעולות יזומות ולמניעת התקפות. אלה הגיעו לביטוי בעיקר ביום זה של המאורעות. פת הורה ליזום פעולה התקפית. לשם-כך נקבע כוח של עשרה אנשים בפיקודו של נחום לוין. הם חומשו באקדחים וברימונייד, ולרשותם הועמד אוטובוס החלב של נהלל, שהכניסה אליו היתה מאחור. האנשים תפסו עמדות משני צדי האוטובוס, ונחום לוין ישב ליד הנהג, אברהם שבט. האוטובוס ירד דרך הבורג' (מעלה השחרור) לרחוב נצרת (קיבוץ-גלויות), ומשם חזרה לרחוב סטנטון (שיבת-ציון). בכל מקום שבו נתקלו בערבים מזוינים פתחו עליהם באש. בהמשך הגיעו לגשר רושמיא, ושם נתקלו בהמון ערבי מזויין שהחל לרגום את האוטובוס. הכוח הגיב בירי ובהטלת רימונים, ואלה גרמו להרוגים ולפצועים, ובעקבות זאת לבריחה מבוהלת של הערבים. בדרך חזרה להדרה-הכרמל השגיחה בהם מכונית משטרה ורדפה אחריהם, אך הכוח הצליח להתחמק. השמועות על פעולה זו הצמיחו כנפיים והיכו את ערביי העיר בתדהמה. התדהמה על יוזמת היהודים והשמועות המוגזמות זרעו בהלה כללית והביאו למפנה בהלכי-הרוח אצל ערביי חיפה, ובסופו-שלי-דבר השפיעו כנראה על המשך המערכה.⁸⁴

על-פי זכרונותיו של יעקב פת מתקבלת תמונה שונה מזו שתוארה לעיל. לדבריו, הוטל על

83 יצחק שדה (לנדוברג) (1890-1952) נולד בלובלין שבפולין. במלחמת-העולם הראשונה שירת בצבא הרוסי, וזכה בעיטור גבורה גבוה. היה גם מפקד פלוגה בצבא האדום. הוא נפגש עם טרומפלדור, והלה שכנעו להצטרף לתנועה הציונית; שדה סייע לטרומפלדור להקים את ארגון 'החלוץ' ברוסיה, ועלה ארצה בשנת 1920, לאחר פרשת תל-חי. היה ממייסדי 'גודד העבודה על-שם יוסף טרומפלדור' ומראשי. לאחר פירוקו של הגודד עבד בנהריים ובמחצבות עתלית. במאורעות 1929 בחיפה חזר לפעול זמנית ב'הגנה'. היה ממייסדי הפו"ש והפו"ם ומאבות תורת המלחמה היוזמה והיציאה מעבר לגדר. נמנה עם מייסדי הפלמ"ח, והיה מפקדו הראשון בשנים 1941-1945. משנת 1945 היה ראש המטה הארצי של ה'הגנה'. במלחמת השחרור פיקד על הקרב במשמר-העמק. היה מייסד חטיבת השריון הראשונה בצה"ל ולחם בראשה במבצע 'דני'. עם פירוק הפלמ"ח השתחרר מצה"ל בדרגת אלוף (לקסיקון, עמ' 473-474).

84 מערכות האצ"ל, א, עמ' 150-151; אשל (לעיל, הערה 48), עמ' 74-75; תולדות ההגנה, ב, עמ' 329.

הכוח תחת פיקודו של נחום לויין לפרוץ דרך גשר רושמייה וחליסה ולהתחבר עם מגיני תל-עמל. הללו עמדו תחת התקפה ממושכת, וסבלו ממחסור בנשק ותחמושת; מצבם היה נואש, ונוצרה סכנה ממשית שהשכונה תיפול בידי הערבים. הקושי בהחשת האספקה לשכונה היה כפול: על גשר רושמייה — הדרך הקצרה, שלטה המשטרה. הדרך הארוכה היתה דרך נוה-שאנן ומשם לתל-עמל, בדרך זו היתה סכנה שהאספקה תאחר את המועד. פת הורה לכוח של נחום לויין לפרוץ לשכונה דרך גשר רושמייה למרות הסכנות שהיו כרוכות בהתנגשות עם המשטרה. הכוח יצא לדרכו במכונית-משא (ולא אוטובוס) של נהלל שהועמדה לרשותו. כדי להקל על הכוח הפורץ, ביקש פת מקצין המשטרה היהודי טובינסקי לנסוע במכונית המשטרה לפני הכוח של לויין. טובינסקי עשה זאת עד אמצע הדרך, אז הופיעה לפתע מכונית משטרה עם קצין בריטי; הם חקרו את טובינסקי על מעשיו, והוא נאלץ לחזור. הכוח המשיך ופילס מעבר דרך חליסה, התחבר עם מגיני תל-עמל, והעביר להם נשק ותחמושת. הדרך חזרה עברה בשלום, והמשטרה שהגיעה לאחר המעשה לאיזור לא מצאה ולא כלום.⁸⁵

את הפעולה היוזמה ההתקפית מייחס פת לכוח אחר, שהיה תחת פיקודו של אליהו ויינר (בן-גרא) והשתמש במכונית פרטית. כוח זה חדר לעיר התחתית ושם תקף את הערבים. הכוח נאסר על-ידי המשטרה, אך לפני-כן הספיק לגרום אבידות כבדות לערבים וזרע בקרבם בהלה, עד כי רבים מהם עזבו את בתיהם וברחו מהעיר.⁸⁶

זכרונותיו של צבי נדב, שהיה מפקדה של תל-עמל מערבו של יום ראשון ה-25 באוגוסט, תומכים בגרסה הראשונה. נדב כלל אינו מזכיר כוח כלשהו — לא רגלי ולא באוטובוס, לא מנווה-שאנן ולא מכיוון גשר רושמייה — שחבר אליו ביום שני או ביום אחר במרוצת המאורעות. לדידו מניח שוחט היתה היחידה שהגיעה לשכונה הנצורה ביום שני. הוא עצמו אמנם ניסה ליצור קשר טלפוני עם המפקדה, אך הדבר לא עלה בידו. מעל לכל, על-פי תיאורו, ההתקפה המכרעת על השכונה נערכה ביום שלישי ולא ביום שני, כפי שמציין פת בזכרונותיו.⁸⁷

יום שלישי ה-27 באוגוסט. ביום זה הגיעה לחיפה אוניית-המלחמה 'ברהם', ועליה כ-400 מלחים וחילי צי. המשטרה העבירה את השלטון לידי הגורם החדש — הצבא. עד שהחילים והמלחים ירדו מהאונייה, בשעות הצהריים המוקדמות, ניסו הערבים את כוחם בכמה התקפות נוספות על יעדים יהודיים. שתי ההתקפות העיקריות נערכו על בית מילר ועל שכונת תל-עמל. זאת מלבד המשך הביזה של בתי היהודים ורכושם בשכונות המעורבות ובעיר התחתית.

בית נחום מילר שימש כאחת העמדות המרכזיות של ה'הגנה'. על הבית הגן כוח בפיקודו של מנשה ארמן. גם בעניין ההתקפה על בית מילר ישנן שתי גרסאות: על-פי גרסה אחת, הערבים תקפו בית ממול לביתו של נחום מילר; בבית זה התרכזו כ-50 יהודים. כאשר התוקפים לא הצליחו לפרוץ אל הבית הם הציתו אותו, ומנעו ממגיני בית מילר להחיש עזרה לאנשים בבית מולם, תוך שהם מסתייעים ביריות של שוטרים ערבים על בית מילר. כעבור זמן-מה הוזעק הצבא, והכוח שהגיע פינה את אנשי הבית הפגוע להדר-הכרמל.⁸⁸ הגרסה השנייה מובאת בזכרונותיו של יעקב פת, ועל-פיה נערכה ההתקפה הערבית על בית מילר עצמו. לפי פת התוקפים נהדפו, אם-כי

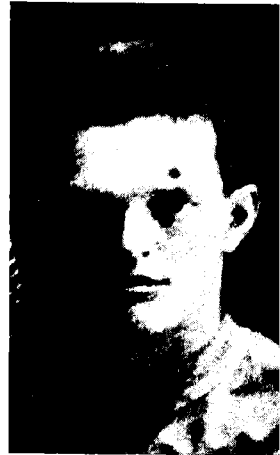
85 לובראני (לעיל, הערה 6), עמ' 72-73.

86 שם, עמ' 73.

87 נדב (לעיל, הערה 46), עמ' 303 ואילך.

88 תולדות ההגנה, ב, עמ' 330.

פנחס שניאורסון

הצליחו להצית את הקומה התחתונה של הבית, שהיתה קומת החנויות, ולכן נשקפה סכנה לחיי האנשים שהיו בקומה העליונה. הסכנה נבעה לא רק מהאש המתפשטת, אלא גם ממיכלי-הגז שהיו באחת החנויות. מנשה ארמן קיבל הוראה מפת לרכז את האנשים ולהמתין לפינוי. פת נקט שני צעדים מקבילים: (א) הוא שלח כוח בפיקודו של פנחס שניאורסון, שאמור היה לתקוף את הערכים הצרים על בית מילר, ובכך להרפות את הלחץ על המגינים. (ב) הוא פנה ליהושע גורדון,⁸⁹ שעמד אז בראש ועדת הקשר בין היישובים לבין המשטרה והצבא, וביקש ממנו לפנות לצבא כדי שזה יעזור בפינויים של האנשים. ואמנם, בעקבות פנייתו של גורדון הגיע הצבא ופינה את האנשים להדרה-הכרמל. הכוח של שניאורסון עוד הספיק ליצור מגע עם הערכים הצרים על הבית, לפגוע בהם ולגרום לבריחתם.⁹⁰ נראה שהגרסה של פת היא הנכונה. עדות מסייעת לגרסה זו יש בדבריו של צ'רלס פסמן המתאר איך נחום מילר עצמו ביקש ממפקד המשטרה, המייג'ור פולי, שיינתן לו ליווי כדי להציל את האנשים ואת הרכוש מביתו הבווער. פולי סירב למלא את הבקשה, אך הצבא נענה בחיוב.⁹¹

ההתקפה המרכזית האחרת נערכה על שכונת תל-עמל. ההתקפה היתה כנראה ביום שלישי בשעה 10.00 בבוקר. זאת בהתבסס על תיאוריו של צבי נדב, מפקד השכונה. נדב קובע — בניגוד לנאמר בוכרוונתיו של פת — ששום עזרה לא הגיעה לשכונה הנצורה, למעט הופעתה של מגייה שוחט. ההתקפה עצמה נמשכה כשעה, וזמן-מה אחרי הדיפתה הופיעו שוטרים ערבים רכובים, שחיפשו נשק אצל המגינים, וכאשר לא מצאו אותו היכו את המוכתר פוצ'טר. זמן-מה אחר-כך הופיעו באזור מלחי האונייה 'ברדם'. בשעות הצהריים, עם הופעתו של דוד הכהן שהביא מזון לנצורים, נוצר הקשר הראשון בין מגיני השכונה למפקדת ה'הגנה'. הכהן מסר לנדב כי המפקדה דורשת מהמגינים להישאר ולהגן על המקום, אך לא תוכל לסייע להם בכוח-אדם מחומש. נדב דרש לפנות את השכונה, וזאת בניגוד לדעתם של רוב המגינים. הוא נימק את דרישתו בשני טעמים: (א) בלי נשק ותחמושת נוספים לא היה אפשר להגן על השכונה במקרה של התקפה נוספת. (ב) אם יפנו את הנשים, הנושאות על גופן את מעט הנשק המצוי, יהיו המגינים חשופים במקרה של חיפושי נשק מצד המשטרה או הצבא. דוד הכהן השתכנע מנימוקיו של נדב. בשעות הצהריים פונתה השכונה, ואנשיה הועברו להדרה-הכרמל.⁹²

למעט כמה מעצרים — כגון מעצרים של מגיני הטחנות הגדולות — שבוצעו על-ידי חיילי הצי בהדרת השוטרים הערכים, השתחרר בשעות אחר-הצהריים שקט בעיר, והמאורעות בה תמו. לסיכום פרק זה ניתן לומר, כי למרות המחסור במגינים מנוסים ובעיקר בנשק ותחמושת, למרות העוינות של המשטרה, ועל-אף שאנשי חיפה לא היו מוכנים למאורעות מהבחינה הפסיכולוגית,

89 יהושע גורדון (1889-1941) נולד בקובנה שבליטה. בצעירותו היגר לארצות-הברית. היה חבר פעיל ב'פועלי ציון' ומראשי ה'פארבאנד'. במלחמת-העולם הראשונה הגיע ארצה כסמל בגדוד האמריקני. משנת 1920 שירת במשרדי התנועה הציונית — הסוכנות היהודית. משנת 1931 שימש עוזר ראשי במחלקה המדינית של הסוכנות והיה ממונה על הקשר עם המשטרה (לקסיקון, עמ' 127).

90 לזכראני (לעיל, הערה 6), עמ' 74; אשל (לעיל, הערה 48), עמ' 77-78. אשל הולך בעקבות גרסתו של פת בבוריאציה נוספת. הוא אינו מזכיר כלל את הכוח בפיקודו של פנחס שניאורסון או את פנייתו של פת ליהושע גורדון. על-פי גרסתו של אשל, עבר שם במקרה כוח צבאי, ואחת הבנות — דבורה ברנשטטר — זינקה מהבית הבווער, למרות הסכנה, עצרה את החיילים, וביקשה מהם לעזור בחילוץ האנשים הנצורים. הקצין נענה בחיוב, עזר בפינוי ואף ליווה את המפונים להדרה-הכרמל. וראה: דבר, 3 בספטמבר 1929.

91 עדותו של צ'רלס פסמן על הפגישה עם פולי ביום שבת, ה'24 באוגוסט, אע"פ, ארכיון ועד הקהילה, תיק 196.

92 נדב (לעיל, הערה 48), עמ' 303 ואילך.

ביצעה ה'הגנה' את עיקר משימתה — להגן על היישוב היהודי ועל עיקר נכסיו בעיר. הקהילה עמדה במבחן גם בתחומי חיים אחרים.

בעקבות המאורעות פונו שלוש שכונות יהודיות: חארת אל-יהוד, ארד אל-יהוד ותל-עמל. תושבי השכונות המעורבות לא רצו לחזור ולחיות בהן, ולכן הם בנו את רחוב השומר. מלבד השכונות נעזבו וניזוקו בתים ונכסים יהודיים רבים שהיו באזורים המעורבים. הרכוש היהודי שניזוק, הוערך ב־62,672.166 לא"י. בימי המהומות נהרגו, או מתו מפציעה, 6 מתושבי חיפה ועוד 4 מחוץ לחיפה ורבים אחרים נפצעו.⁹³ מערביי העיר נהרגו, על-פי הנתונים הרשמיים, 18 אנשים, ונפצעו למעלה מ־50. על-פי המידע שהגיע ל'הגנה' היה מספר ההרוגים והפצועים גבוה בהרבה.⁹⁴

אנשי 'השומר' במאורעות 1929 בחיפה

'השומר' וחבריו בשנים 1920-1929

'אחדות העבודה', שנוסדה במאוס 1919, לא ראתה את עצמה כמפלגה פוליטית, אלא כמסגרת חברתית-כלכלית-פוליטית, 'התאחדות', המקיפה את מעמד הפועלים כולו, וכוללת את כל הגופים הפועליים שהתקיימו ופעלו עד אז. השקפה זו בוטאה היטב בהחלטות ועידת היסוד של 'אחדות העבודה', שהתקיימה בפתח-תקווה מן ה־28 במאוס עד ה־1 באפריל 1919 (כ"ו-ל' אדר א' תרע"ט).

1. ההתאחדות

א. הועידה הכללית הראשונה של פועלי א"י והמתנדבים מוצאת, כי הפרודים הסדוריים והמפלגתיים השוררים בין פועלי א"י מפריעים קשה את כל פעולתה של תנועת העבודה בארץ, מרפים את כוחה בפנים וכלפי חוץ ומכירה בחובת האחד הגמור של כל פועלי א"י והמתנדבים, לשם פעולה מסדרת כלכלית, תרבותית ומדינית...

3. השם, התאחדות ציונית-סוציאלית של פועלי א"י 'אחדות-העבודה'.⁹⁵

יומרתו של הגוף החדש להיות מסגרת פוליטית-כלכלית-חברתית כוללת למעמד הפועלים, הביאה להפעלת לחצים כבדים על אגודת 'השומר', שבקושי שרדה מתלאות מלחמת-העולם הראשונה. המגמה היתה לבטל את האגודה, ולהעביר את התחום הבטחוני לאחריותה של 'אחדות העבודה'. ללחץ החיצוני שהופעל על 'השומר', הצטרף לחץ פנימי מצד מספר חברים חדשים באגודה, והבולטים ביניהם היו אליהו גולומב ויצחק טבנקין. אלה ראו את מוקד פעולתם ב'אחדות העבודה', ולכן טבעי שרצו להעביר לשם את הטיפול בתחום הבטחוני.

ב־1919 נוצר מצב חדש בהשוואה למציאות ששררה לפני מלחמת-העולם הראשונה. בימי העלייה השנייה התאפשר דו-קיום בין מפלגת 'פועלי ציון' לבין 'השומר', למרות עצמאותו של 'השומר'. הנסיבות שאפשרו דו-קיום זה היו: (א) 'פועלי ציון' ראתה את עצמה כמפלגה פועלית ולא כמסגרת מעמדית המקיפה את כל תחומי החיים. (ב) היה קשר בין המפלגה לבין 'השומר',

93 א"ח, ארכיון ועד הקהילה, תיק 230. תזכיר ועד העזרה של מחוז חיפה מיום 2 בפברואר 1930.

94 לובראני, זכרונות פת (לעיל, הערה 6), עמ' 182.

95 על האידיאולוגיה של 'אחדות העבודה' ראה: גורני, אחדות העבודה 1919-1930, תל-אביב 1973; " שפירא, אחדות-העבודה ההיסטורית, תל-אביב 1975.

מפני שרוב חברי 'השומר' השתייכו ל'פועלי ציון', וכן מפני שמנהיגי המפלגה, כגון: יצחק בן-צבי, ישראל שוחט, רחל ינאית, מניה שוחט, ישראל גלעדי ואחרים, היו בעת ובעונה אחת גם מנהיגי 'השומר'. (ג) שאיפתו של 'השומר' להיות ארגון כלל-לאומי בעל זיקה למעמד הפועלים לא אפשרה הכפפתו לגוף מפלגתי. השקפה זו היתה שנויה במחלוקת בתוך 'פועלי ציון', וגרמה לחיכוכים לא מעטים, אך רבים קיבלו את עמדתו של 'השומר', וקבעו את יחסה החיובי של המפלגה לאגודה, בלי לבטל את עצמאותה. נתונים אלה השתנו מן היסוד לאחר מלחמת-העולם הראשונה ועם הקמתה של 'אחדות העבודה'. בסופו-שלב-דבר, נאלצה אגודת 'השומר' להתפרק, במאי 1920, והעניין הבטחוני הועבר לטיפולה של 'אחדות העבודה'.

עם הקמתה של הסתדרות העובדים הכללית בדצמבר 1920, נעשתה בה 'אחדות העבודה' לגורם דומיננטי. העניין הבטחוני הועבר ממנה להסתדרות העובדים הכללית. וכאמור, ה'הגנה' היתה כפופה להסתדרות עד לראשית שנות השלושים.

למרות מאמציהם לא הצליחו אנשי 'השומר' להשתלב ב'הגנה'. חבריהם הלכו ונדחקו מהמסגרת בגלל הצטברות משקעי איבה בינם לבין אליהו גולומב וחבריו, בגלל חיכוכים אישיים ובגלל חילוקי דעות בעניין מבנה ה'הגנה'. בהיותם אנשי מעשה ובראותם בנושא הבטחוני את אחד המוקדים המרכזיים של ההוויה הציונית, סלדו אנשי 'השומר' מחוסר המעש והשיתוק שאחזו בפעילות ה'הגנה' בראשית שנות העשרים. בעקבות זאת הקימו יוצאי 'השומר' ארגון חדש — 'הקיבוץ'. ארגון זה פעל במסגרת 'גדוד העבודה על-שם יוסף טרומפלדור', ומילא תפקיד מקביל לזה של ה'הגנה'. קיומו של 'הקיבוץ' התאפשר כל עוד 'גדוד העבודה' נתן לו את המסגרת החברתית, האנושית, הכלכלית והפוליטית, והגן עליו כלפי הממסד של 'אחדות העבודה', שפעל בשם הסתדרות העובדים הכללית. דינו של 'הקיבוץ' נחרץ עם הפילוג שחל ב'גדוד העבודה' בדצמבר 1926, והביא להתמוטטותו של הגדוד, ובסופו-שלב-דבר להיעלמותו. שרידי 'השומר'-'הקיבוץ' התפורו, ורק קומץ מהם המשיכו לבנות את ביתם בקיבוץ כפר-גלעדי שנותר מקום ריכוזם ומבצרם האחרון. אין פלא שבכפר-גלעדי הקימו, הגדילו וטיפחו, במשך שנות העשרים, את מחסן הנשק המרכזי שלהם. שרידי 'השומר'-'הקיבוץ' שעברו את הטראומה של פירוק 'השומר' במאי 1920, ואת הטראומה של פירוק 'גדוד העבודה' בדצמבר 1926, חיו בתחושה, לא בלתי מבוססת, שהם נרדפים, מנוודים ומזרחים על-ידי הממסד המפלגתי, קרי 'אחדות העבודה', ובשל כך גם על-ידי הממסד ההסתדרותי וה'הגנה'.

שרידי 'השומר' הטיחו, במשך שנים, ביקורת חריפה כלפי ה'הגנה' ופטרוניה. הם הצביעו על אדישותם של המוסדות הציוניים, היישוביים וההסתדרותיים, לנושא ה'הגנה'; על הקיום הרופף, הדצנטרליסטי, של מסגרתה הארגונית הכלל-ארצית של ה'הגנה'; על היעדר גרעין אידיאי, מגוטה, מדריך ומכוון בתוכה; ומעל לכל — דלותה האיומה באנשים, נשק ותחמושת. לדידם, נסיבות אלה הביאו לכך שה'הגנה' לא היתה ערוכה, לא בעיר ולא בכפר,⁹⁶ למאורעות 1929.

האסכולה הממסדית של ה'הגנה' תיארה את שרידי 'השומר' ככפר-גלעדי בנימה של ביקורת עוינת: 'כמו בכל כת סגורה התפתחה בשורות אנשי 'השומר' רוח של ביקורת חריפה, לפעמים אף הרסנית, על מעשיהם של כל אלה אשר מחוץ למסגרת. עדיין הוסיפו לראות עצמם כ"מלח הארץ"

96 אפילו ב'ספר תולדות ההגנה' (כ, עמ' 384-385) נאמר, כי גם על עמק-ירזעאל באו המאורעות כחתף זה 'ההגנה' לא היתה מוכנה לקבל את פניהם, ו'התברר כי במשקים כמעט לא היה נשק'. בהמשך (בעמ' 387) כתוב מפורשות כי בעמק-ירזעאל התגלתה במאורעות בדרך-כלל תמונה מעציבה של חוסר נכונות וחוסר ארגון הגנתי.

והביטו בזלזול על פעולותיו של ארגון ה'הגנה'⁹⁷. התיאור מגמתי ובלתי מדויק, שכן היתה הצדקה מלאה לביקורת החריפה של אנשי 'השומר' כלפי ה'הגנה' ומתחילה; מה גם שביקורת זו אינה עולה על הנאמר ב'ספר תולדות ההגנה', המשקף את הגרסה הרשמית של אסכולת גולומב. גם הביטוי 'מלח הארץ' הינו הפלגה מופרזת, שלא נועדה אלא להשמין את 'השומר'. זאת היתה המציאות שבה היו שרויים שרידי 'השומר'-'הקיבוץ' ערב מאורעות 1929. ואז — מספר ישראל שוחט⁹⁸ — 'בעת צרה זו פנה ועד ה'הגנה' ל'השומר' וביקש ממנו עזרה בנשק ובחברים מנוסים בעניני ההגנה'⁹⁹.

עזרתם של אנשי 'השומר'

שבוע לפני המאורעות פנתה ה'הגנה' לאנשי 'השומר' וביקשה את עזרתם. הפנייה נעשתה באמצעות יעקב פת, מפקדה של חיפה. פת כותב בזכרונותיו, כי היה מודאג בגלל המצב החמור בתחום הנשק, ולכן 'פניתי בנידון זה למרְכֵז וקיבלתי הוראות לקבל נשק מהמחסן העשיר שבכפר-גלעדי'¹⁰⁰. 'המְרָכֵז' היה יוסף הכט; הוא שנתן את העצה-ההוראה ופת פעל בהתאם לה.¹⁰¹ לפי זכרונותיו של פנחס שניאורסון, במוצאי-שבת ה-16 באוגוסט, מאוחר בלילה, הגיעו לכפר-גלעדי אליהו ויינר (בן-גרא), ממפקדי ה'הגנה' בחיפה, והנהגה של יחיאל וייצמן במכוניתו של וייצמן.¹⁰² השניים הביאו פתק ממנייה שוחט,¹⁰³ ובו ביקשה משניאורסון לבוא מיד. שניאורסון נסע עם השניים לחיפה, לבניין הטכניון, ושם פגש את מנייה שוחט. היא מסרה לו, כי ה'הגנה' חוששת

97 שם, עמ' 373.

98 ישראל שוחט (1886-1961) נולד בליסקובה שבפלך גרודנה ברוסיה. היה חבר ב'פועלי ציון', ועלה ארצה בשנת 1904. עבד כפועל חקלאות במושבות. היה ממייסדי 'בר-גיורא' ביפו ב-1907, ואף הנהיג את הארגון. היה בין מייסדי 'השומר', בכפר תבור ב-1909, ומראשי האגודה. בשנת 1910 ייסד את 'לגיון העבודה'. משנת 1909 התגורר בחיפה, ועסק בהקמתו של הטכניון. בשנים 1912-1914 למד משפטים בקושטא. בשנת 1915 גורש לברוסה שבאנטוליה ונשאר שם עד 1917. בשנת 1919 שב ארצה, ומשנת 1920 ועד סוף חייו חי בתל-אביב ועסק בעריכת-דין. במאי 1920 פירק את 'השומר', והיה ממייסדי ה'הגנה' וממייסדי 'גדוד העבודה על-שם יוסף טרומפלדור', באותה שנה. בשנת 1921 היה ממקימי 'הקיבוץ' במסגרת 'גדוד העבודה'. נמנה עם פעילי 'פועלי ציון' ו'אחדות העבודה' והיה חבר בוועד הלאומי. בשנים 1930-1934 היה מראשי 'הפועל'. בשנות השלושים פעל רבות לפיתוח התעופה בארץ. לאחר הקמתה של המדינה היה יועצו של שר-המשטרה בכור שיטריט, ואחר-כך מנכ"ל משרדו (לקסיקון, עמ' 476-477).

99 'י שוחט, 'שליחות ודרך', ספר 'השומר' (לעיל, הערה 44), עמ' 77.

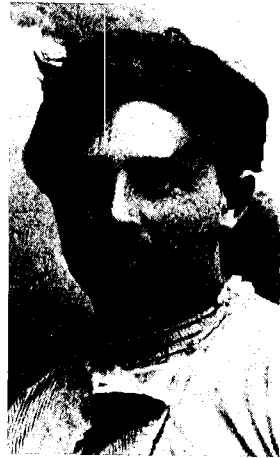
100 לזבראני (לעיל, הערה 6), עמ' 77; וראה גם: רפטור (לעיל, הערה 42), עמ' 199.

101 תולדות ההגנה, ב, עמ' 370.

102 יחיאל וייצמן (1892-1957), אחיו של חיים וייצמן ואביו של עזר וייצמן, נולד בפינסק שברוסיה. היה בוגר האקדמיה לחקלאות בברלין, ועלה ארצה בשנת 1913. בשנים 1920-1928 היה סגן מנהל המחלקה לחקלאות של ממשלת המנדט. בשנים 1928-1935 ניהל את חברת 'אי.סי.אי'. ייסד את בית-החרושת לגפרורים בעכו, והיה מנהלו משנת 1935 (לקסיקון, עמ' 189).

103 מנייה שוחט (1880-1961) נולדה בחבל גרודנה שברוסיה. מגיל צעיר היתה פעילה בחוגים מהפכניים ברוסיה, וישבה על כך בבית-סוהר. היתה ממייסדי 'מפלגת הפועלים היהודית הבלתי-תלויה' (1901-1903) ומראשיה. בשנת 1904 הגיעה לביקור בארץ. בשנים 1904-1907 חזרה לפעול ברוסיה וכן ביקרה בארצות-הברית כדי ללמוד את נושא המושבות השיתופיות. בשנת 1907 שבה ארצה, ונמנתה עם מייסדי הקולקטיב בסג'רה (1907-1908). בסג'רה הצטרפה ל'בר-גיורא', וכן נישאה לישראל שוחט, גורשה לתורכיה וחזרה ארצה עם בעלה בשנת 1919. היתה בין המייסדים של ה'הגנה', 'גדוד העבודה על-שם יוסף טרומפלדור', הסתדרות העובדים הכללית 'הקיבוץ', מן הפעילות ב'פועלי ציון' ו'אחדות העבודה'. משנת 1921 היתה חברה בכפר-גלעדי (לקסיקון, עמ' 477).

מנייה שוחט

צבי נדב

מהתפרצותן של מהומות בימים הקרובים, ויעקב פת מבקש מהם עזרה בנשק ובאנשים, 'מכיון שכל הנשק של הארץ, ובכללו זה של חיפה, הועבר ורוכז בירושלים'. זוהי עדות עקיפה — והיא עדות יחידה — על ההנמקה שבה השתמש פת כדי להניע את אנשי 'השומר' לסייע לו. מכל מקום, ספק רב אם היה בה אמת. בשלב מסוים היתה אמנם כוונה להעביר אנשים מזוינים מחיפה לירושלים, אך כפי שהוזכר לעיל, מהלך זה לא התבצע. שניאורסון העיר במרירות, לאחר שנים, כי המתחות בארץ נמשכה קרוב לשנה, אך ה'הגנה' פנתה אליהם בבקשתה רק סמוך מאוד להתפרצותם של המאורעות, לכן חשד שמא אין כאן פניית אמת, אלא תכסיס להוציא מהם את הנשק. הדברים מעידים על עומק הקרע שהיה קיים ביחסים בין ה'הגנה' לבין אנשי 'השומר'. לגופו-של-עניין קבעו השניים כי ההחלטה דורשת התייעצות עם אנשים נוספים מחבריהם והמכונית נשלחה שוב לכפר-גלעדי כדי להביא את אליעזר קרול¹⁰⁴ ונחום הורוביץ.¹⁰⁵ אלה הגיעו תוך שעות ספורות, ובהתייעצות המרובעת הוחלט לצרף לחבורה את ישראל שוחט, יוסף חריט¹⁰⁶ ושמואל הפטר,¹⁰⁷ 'אולם יעקב פת הודיע לנו, כי קיבל ידיעה מירושלים שהמתחות פגה, וכל הדרישה אינה עוד אקטואלית; אם יהיה צורך יפנה אלינו שוב'.¹⁰⁸

פנייתם של יוסף הכט ויעקב פת חודשה לאחר שפרצו המאורעות בירושלים ב-23 באוגוסט. אליהו ויינר (בן-גורא) יצא שוב לכפר-גלעדי, סיפר על הנעשה, וביקש עזרה.¹⁰⁹ בהתייעצות שקוימה בקיבוץ השתתפו, לפי המקורות השונים: ישראל שוחט, שהוזעק ממקום הבראתו בלבנון, מניה שוחט, מנדל ברנובסקי, פנחס שניאורסון וצבי נדב. קרוב לוודאי שגם אליעזר קרול ונחום הורוביץ שותפו בדיונים.¹¹⁰ לאחר שהועלו הצעות שונות, 'הסכמנו, שאין השעה כשרה לעשיית

104 אליעזר קרול (1887-1958) נולד ברוסיה, ושירת כצבא הצאר. עלה ארצה בשנת 1908. היה פועל חקלאי במושבות, והצטרף לאגודת 'השומר'. נמנה עם מתיישבי תל-עדשים והתנדב לגדוד הארצישראלי. היה חבר ב'גדוד העבודה'. הצטרף לכפר-גלעדי, ושם הקים את ביתו. פעל בארגון עלייה ב' וברכש. בשנים 1930-1934 היה פעיל ב'הפועל' (לקסיקון, עמ' 446).

105 נחום הורוביץ (1894-1989) נולד ברוסיה, ועלה ארצה בשנת 1905. עבד כפועל במושבות. היה מצעירי 'השומר' ומראשוני כפר-גלעדי לאחר שיקומה בשנת 1920. היה ממארגני משטרת הגליל ופעיל בענייני הבטחון. היה אחד העובדים הראשיים של זכיון החולה לאחר רכישתו בשנת 1933. היה ממייסדי ארכיון 'השומר' בכפר-גלעדי וממנהליו (לקסיקון, עמ' 165).

106 יוסף חריט (1896-1986) נולד ברוסיה, ועלה ארצה בשנת 1913. היה פועל חקלאי במושבות, והתקבל לאגודת 'השומר'. היה ממקימי קבוצת הרועים, שפעלה בגליל התחתון ובתל-חי (1916-1917). התנדב לגדוד הארצישראלי. היה ממשקמי כפר-גלעדי. נמנה עם הפעילים ב'גדוד העבודה', וראשי 'הקיבוץ'. היה מן הפעילים המרכזיים ב'הגנה' משנת 1929. כיהן כמזכיר 'הפועל' בראשית שנות השלושים. בשנים 1936-1939 היה ממפקדי הפו"ש. משנת 1941 — מפקד הגליל העליון, ומשנת 1944 — ממנהלי חברת 'מקורות' (לקסיקון, עמ' 231).

107 שמואל הפטר (1891-1963) נולד בפולין, והיה מפעילי 'פועלי ציון' בוורשה. עלה ארצה בשנת 1907. היה בין כובשי מרחביה ותל-ערשים. מאסירי דמשק בסוף מלחמת העולם הראשונה. היה מראשי 'השומר', ומפעילי 'אחדות העבודה' ובשנת 1921 שימש שליח מטעמה בפולין. באותה שנה גם עסק ברכש בווינה. היה חבר ב'גדוד העבודה', וממייסדי תל-יוסף (לקסיקון, עמ' 177).

108 פ' שניאורסון, בשורה הראשונה, כינס וערך שלמה שבא, תל-אביב 1978, עמ' 128. ראה גם תיאורו של שניאורסון, בתוך: ספר 'השומר' (לעיל, הערה 44), עמ' 395; והשווה: תולדות ההגנה, ב, עמ' 373-374.

109 תולדות ההגנה, ב, עמ' 374. לפי מקור זה הגיע וינר לכפר-גלעדי במוצאי שבת ה-24 באוגוסט. שניאורסון (בספרו, שם, עמ' 128) כלל אינו מזכיר שהגיע שליח מיוחד מחיפה. הוא מספר רק על מניה שוחט ומנדל ברנובסקי, שהגיעו מחיפה ושהביאו משם את הבקשה. כמובן משתמע מזכרונותיו שהדבר אירע בליל שבת ולא במוצאי-שבת. בסיפורו בספר 'השומר' (שם, עמ' 395) חוזר שניאורסון על אותה גרסה. לעומת זאת מעיד צבי נדב בזכרונותיו (בספרו [לעיל, הערה 46], עמ' 307), כי אכן הגיע מחיפה שליח ה'הגנה', אם-כי הוא אינו מצייין את שמו. השליח ביקש אנשים ובעיקר נשק בהסבירו: 'אנשים מאומנים יש לנו מספיק, אך נשק — אין'. שניאורסון (לעיל, הערה 108), עמ' 128.

משה אליוביץ

חשבונות... עתה יש להגיש כל עזרה'. צבי נדב ציין בזכרונותיו, כי לצד ההחלטה העקרונית החיובית, התקבלו כמה החלטות מסייגות, ומהן ניתן להקיש על חוסר-האמון הרב כלפי ה'הגנה' ששרר בקרב אנשי 'השומר'. בין השאר סוכם, שמפקדת ה'הגנה' בחיפה תתחייב להחזיר את הנשק אחרי שיעבור המשבר, וכן שהחברים שיצאו עם הנשק לעזרה, ישגיחו שהנשק לא יעלם. פנחס שניאורסון מחזק את זכרונותיו של נדב, ומרחיב את הידוע על ההחלטות. לדידו, התקבלו הסיכומים הבאים: (א) להיענות בחיוב לבקשתה של ה'הגנה'. (ב) לערוך גיוס של חברים, שיתייצבו לפקודתה של ה'הגנה'. (ג) להשאיר את הנשק, שיימסר ל'הגנה' תחת ביקורתם של חברי 'השומר'. (ד) לחלק את הכוחות: על פנחס שניאורסון הוטל לרכוז את נושא החברים והנשק בחיפה וסביבתה, וכן לקשר בין הדרום לצפון, ועל ישראל שוחט ויוסף חריט הוטלה המשימה של ריכוז פעולתם בדרום.¹¹¹

בעקבות ההחלטה שהתקבלה נפתח מחסן הנשק הגדול של כפר-גלעד, וחלק ניכר מתכולתו הועמד לרשותה של ה'הגנה', בעוד חלק נשמר לצורכי הגליל. כבר ביום ראשון ה-25 באוגוסט יצאו לחיפה: פנחס שניאורסון, מרדכי טייטלמן ('לואי'), חיים ציפורי, צבי נדב ומשה אליוביץ. יחד עם מנייה שוחט ומנדל ברנובסקי, שכבר היו בעיר, מגיע מספר האנשים שהקיבוץ שלח לעזרתה של חיפה לשבעה. החמישה, שיצאו ביום ראשון, לקחו איתם משלוח ראשון של שני ארגוני אקדחים (ותחמושת), שהתאימו במיוחד ללוחמה עירונית. הנשק הגיע לעיר בשעות אחר-הצהריים.¹¹² מפליא שפת כלל איננו מזכיר את משלוח הנשק ביום ראשון ה-25 באוגוסט. מזכרונותיו משתמע שמשלוח הנשק הראשון מהקיבוץ הגיע רק ביום שלישי ה-27 באוגוסט, משמע אחרי שכבר תמו המאורעות בחיפה.¹¹³ יתכן שיש לזקוף התעלמות זו ל'חסכוניות' הרבה המאפיינת את זכרונותיו של פת בכל הנוגע לחלקם של אנשי 'השומר' בהגנה על חיפה ולתרומתם באנשים ובנשק. יחסו של פת לאנשי 'השומר' מתמיה ביותר, בהתחשב בעובדה שהוא עצמו היה חבר באגודת 'השומר'. אך דומה שההסבר ליחס זה נעוץ דווקא בשנות חברותו באגודת 'השומר': ראשית, יעקב פת היה יוצא-דופן באגודה — הוא נמנה עם חברי מפלגת 'הפועל הצעיר', שגילתה, בלשון המעטה, חוסר אהדה לאגודה, בעוד מרבית חבריו השתייכו למפלגה היריבה, 'פועלי ציון'. שנית, בשנים הנדונות השתייך כבר פת לאסכולת גולומב. על-פי זכרונותיו של מנדל ברנובסקי שלחה כפר-גלעדי אחד-עשר אנשים לעזרתה של חיפה, אך הוא אינו מפרט את שמותיהם. גם אם נניח שמדובר בשבעה ולא באחד-עשר אנשים, ברור שעבור הקיבוץ הקטן, הנתון במצוקה כלכלית ואנושית, שליחתם של שבעה אנשים מרכזיים לחיפה היתה מאמץ גדול מאוד.¹¹⁴ הקבוצה שפעלה בחיפה — ואליה הצטרף יצחק שדה — היתה קבוצה איכותית בעלת הכשרה ונסיון רב בתחום הבטחון, והיא הקבילה ברמתה לשלד הפיקודי הגבוה שעמד לרשותו של פת ואולי אף עלתה עליו. חשוב לציין שמלבד הקבוצה שפעלה בחיפה, נרתמו לעזרתה של ה'הגנה' חברים נוספים מאנשי 'השומר'. בדרום; ישראל שוחט, יוסף חריט, טוביה ואברהם אברמסון ואברהם דובנוב;

חיים צפורי

111 נדב (לעיל, הערה 46), עמ' 307. שניאורסון (לעיל, הערה 108), עמ' 128; תולדות ההגנה, ב, עמ' 374.
112 שניאורסון (לעיל, הערה 108), עמ' 129; וכן דבריו בספר 'השומר' (לעיל, הערה 44), עמ' 396; נדב (לעיל, הערה 46), עמ' 309-308; תולדות ההגנה, ב, עמ' 374-375; ביספר תולדות ההגנה' (ב, עמ' 370) ישנו אישור שמשלוח הנשק הראשון מכפר-גלעדי הגיע ביום ראשון ה-25 באוגוסט 'ומאז נמשך משלוח הנשק מכפר-גלעדי בהתמדה'.
113 לובראני (לעיל, הערה 6), עמ' 77-78.
114 זכרונותיו של מנדל ברנובסקי, 'מסע מסע ותלאותיו', ספר 'השומר' (לעיל, הערה 44), עמ' 335-336.

מנדל ברנובסקי

בירושלים: מרדכי יגאל,¹¹⁵ יעקב סלוצ'נסקי וזליג שטורמן; ובגליל העליון פעל נחום הורוביץ.¹¹⁶ האקדחים שהגיעו לחיפה ביום ראשון ה-25 באוגוסט הובאו לדירתו של משה וילבושביץ.¹¹⁷ מניה שוחט ניקתה אותם שם, בעזרת תלמידיו של אחיה, והעבירה אותם לטכניון. אנשי כפר-גלעדי עצמם התייצבו לרשות המפקדה וחולקו, בהתאם לצרכים, לגזרות השונות: פנחס שניאורסון צורף למפקדה, ומונה לתפקיד סגן שני לפת; צבי נדב מונה למפקד שכונת תל-עמל, ואליו צורף ציפורי; מרדכי טייטלמן נשלח לאחת העמדות באיזור הבורג' (מעלה השחרור), משה אליוביץ נשלח למרכז המסחרי הישן; על מנדל ברנובסקי הוטל הטיפול בנשק והעברתו בתוך חיפה; מניה שוחט לקחה על עצמה את האחריות על המשך העברת הנשק מכפר-גלעדי.¹¹⁸ עזרתם של אנשי 'השומר' להגנתה של חיפה באה לידי ביטוי באנשים ובנשק. ציינו כבר את מספרם של האנשים, רמתם ותרומתם כקבוצת עילית ברמה של מפקדים. לקבוצה צריך לצרף את יצחק שדה (לנדוברג), ששיתף פעולה בעבר עם אנשי 'השומר' במסגרת 'הקיבוץ', פרש מענייני הבטחון לאחר פירוקו של 'גדוד העבודה', אך שב והתייצב לרשותה של 'ההגנה' בחיפה עם פרוץ המאורעות. עבור שדה היתה זו ההתחלה לשוכו לפעילות בטחונית ולהשתלבותו במסגרת 'ההגנה'.

חלקם של אנשי 'השומר' מסוימים

פנחס שניאורסון. שניאורסון מונה כאמור לסגנו השני של פת. הוא מילא משימות פיקודיות שונות לפי הצורך, ובנוסף לכך ערך סיורים בלתי פוסקים בין העמדות, במגמה לעודד את האנשים, לבחון את הנעשה בשטח, ולדווח על כך. ביום שני ה-26 באוגוסט קיבל שניאורסון תחת פיקודו כוח נודד, שאליו צורף חברו מרדכי טייטלמן, ובעזרת כוח זה פינה כ-50 משפחות יהודיות מרח' נצרת (רחובות קיבוץ-גלויות וברי-יהודה).¹¹⁹ באותו יום, כאשר התקבלה הידיעה שאנשי טירה עולים על חיפה והתעורר החשש שהם יגיעו דרך הר הכרמל, נשלח שניאורסון לעזרתו של הכוח שישב על הר הכרמל ועקב אחרי אנשי טירה. היחידה שם היתה, בשלב זה, תחת פיקודם של יצחק

115 מרדכי יגאל (אליוביץ) (1892-1979) נולד בזכרון-יעקב, ועבר עם משפחתו למטולה שם היו הוריו איכרים. התקבל לאגודת 'השומר' באספת היסוד בשנת 1909. היה מכובשי מרחביה ומשומריה, והסתבך שם, בשנת 1911, בפרשה של גאולת-דם. נאסר לאחר גילוייה של רשת ניל"י. השתחרר מהמאסר התורכי בדמשק וחזר לארץ והתנדב לגדוד הארצישראלי בשנת 1918. היה המקשר בין הצפון לדרום' בימי תל-חי (1919-1920). נמנה עם חברי 'גדוד העבודה' (לקסיקון, עמ' 249).

116 תולדות ההגנה, ב, עמ' 373.

117 משה וילבושביץ (1869-1952) נולד ברוסיה, וכבר בארץ הולדתו בנה טחנות-קמח ובתי-חרושת. הוא היה מהנדס על-פי מקצועו, ובעל המצאות רבות בתחום תעשיית המזון, וביניהן מרגרינה ולחם חי. למד באוניברסיטת ציריך, ועלה ארצה בשנת 1919. היה ממיסדי בתי-החרושת 'שמך' ואחד ממנהליו. בנה את טחנות-הקמח הגדולות בחיפה ואת בתי-החרושת 'נשר' (לקסיקון, עמ' 189).

118 שניאורסון (לעיל, הערה 108), עמ' 130; וכן דבריו בספר 'השומר' (לעיל, הערה 44), עמ' 396; זכרונותיו של מרדכי טייטלמן בספר 'השומר' (שם), עמ' 408; נדב (לעיל, הערה 46), עמ' 310; לובראני (לעיל, הערה 6), עמ' 80. פת מזכיר שניאורסון היה סגנו, וגם אחר-כך, כאשר פת מונה למפקד הגליל התחתון ועמק-הירדן, שניאורסון (לעיל, הערה 108), עמ' 130-131; וכן דבריו בספר 'השומר' (לעיל, הערה 44), עמ' 71-72.

119 שניאורסון (לעיל, הערה 108), עמ' 130-131; וכן דבריו בספר 'השומר' (לעיל, הערה 44), עמ' 396; זכרונותיו של מרדכי טייטלמן בספר 'השומר' (שם), עמ' 408. טייטלמן מאשר את תיאורו של שניאורסון, אך טוען שעל הכוח הוטל לבוא לעזרת היהודים בארץ אליהוד, ואינו מזכיר פיגוי צריפים ברחוב נצרת.

שדה ואיסר בארי.¹²⁰ כאמור, העדיפו ערביי טירה ללכת לאורך החוף, ולכן חזר שניאורסון למפקדה,¹²¹ שם התקבלה הודעה ממפקד בת-גלים שדרש להחליפו. שניאורסון הודיע למפקד שהוא עצמו יבוא לעזרתו, אך ביקש ממנו שישאר במקום, מפני שהוא מכיר את השכונה ואת אנשיה. המפקד לא הסכים לכך, ובאין ברירה ארגן שניאורסון כוח, שכלל את משה אליוביץ ואנשים נוספים מכפר-גלעדי, ויצא לבת-גלים. אך במושבה הגרמנית השיגו רץ, והורה לו לשוב עם הכוח למפקדה.¹²² בעקבות פרשת רציחתו של ישראל גרויאר ליד תחנת-הרכבת, הוחלף כאמור מפקד כוח ה'הגנה' שהיה בקרבת מקום, ובמקומו נשלח שניאורסון. על-פי עדותו, הוא נשאר עם כוח זה מספר ימים, והצליח להפיח באנשים רוח חדשה ואומץ לב. זאת בעיקר על-ידי גיחות ליליות זיזומות לאיזור הערבי.¹²³ יעקב פת מזכיר, שבעת ההתקפה על בית מילר, הטיל על שניאורסון לארגן כוח ולבוא לעזרתם של המגינים. פת מציין כי התגבורת 'בפיקודו של פנחס שניאורסון ("אֶקְלִיפְטָה") שיצאו לעזרה, תקפו את הערבים מאחור והערבים שלחוצים היו בין הצבא ובין אנשינו — אנוסים היו להמלט, בגרם אחריהם נפגעים רבים'.¹²⁴ שניאורסון אינו מזכיר את האירוע, לפיכך אירע הדבר ביום שלישי, לפני שקיבל את הפיקוד על הכוח ליד תחנת-הרכבת. ביום שישי ה-30 באוגוסט הועבר שניאורסון לפקד על הכוח בכית-חרושת 'שמך'. למחרת, כשבת בבוקר, הוצא משם ויחד עם פת ועוד עשרות אנשי 'הגנה' מחיפה נסעו לדגניה א', וקיבלו את הפיקוד על הגליל התחתון ועמק-הירדן. לאחר גמר תפקידו שם שב לכפר-גלעדי.¹²⁵

צבי נדב. כפי שהוזכר הגיע נדב לחיפה ביום ראשון ה-25 באוגוסט, ומיד הועבר, יחד עם חברו חיים ציפורי, לפקד על שכונת תל-עמל. המערכה על השכונה תוארה לעיל. נראה שזכרונותיו של פת בכל הנוגע למערכה על תל-עמל לוקים באי-דיוקים מהותיים, הן באשר למועדו של הקרב המכריע (שהתקיים ביום שלישי ה-27 באוגוסט ולא ביום שני),¹²⁶ והן באשר לזהותו של מפקד השכונה — פת אינו מזכיר את מינויו של נדב, ולא את פוצ'טר, מוכתר השכונה, אלא מספר על אחד בשם פריזר שהיה לדבריו מפקדה של תל-עמל.¹²⁷ פת שגה כנראה גם בעניין משלוח התגבורת לתל-עמל — לדברי נדב, לא הגיעה אליו שום תגבורת; וכן בכך שייחס לכוח של נחום לזין את המשימה להתחבר לתל-עמל.

לאחר שפינה נדב את השכונה ביום שלישי ה-27 באוגוסט, הוא מילא עוד תפקידים כמפקד

120 איסר בארי (בורצווייג) (1901-1958) היה מפעילי 'ההגנה' ואיש מודיעין. משנת 1947 שירת במטה 'שירות הידיעות' (ש"י) של 'ההגנה'. עם הקמת צה"ל הועמד בראש מחלקת המודיעין של הצבא. הסתבך בפרשת שפיטנו של מאיר טוביאנסקי למוות ביוני 1948. כאשר התברר שטוביאנסקי היה חף מפשע ולא ריגל, הועמד בארי לדין ונידון ליום מאסר, אך זכה בחנינה מהנשיא. הוא כונה גם 'איסר הגדול' (לקסיקון, עמ' 67).

121 שניאורסון (לעיל, הערה 108), עמ' 131; וכן דבריו בספר 'השומר' (לעיל, הערה 44), עמ' 396.

122 שניאורסון (לעיל, הערה 108), שם.

123 שניאורסון (לעיל, הערה 108), עמ' 133. שניאורסון קובע שאת הפיקוד הזה קיבל ביום שלישי; הריגתו של הצעיר ישראל גרויאר חלה ביום שני. צדוק אשל טוען שיצחק שדה הוא שמונה לפקד על הכוח ליד תחנת-הרכבת, ושניאורסון רק בא לעזרתו. לגופו של עניין גם אשל מסכים, שחל באנשים שינוי כתוצאה מהפעילות היוזמה שנקטו המפקדים החדשים, ועיקרה היה סיורי עומק לשטח האויב; 'שינוי זה חולל יצחק שדה בעזרתו של פנחס שניאורסון'. ראה: אשל (לעיל, הערה 48), עמ' 71. נראה לי שגרסתו של שניאורסון אמינה, שכן מדובר בזכרונותיו. עם זאת, אין עדות מסייעת לגרסתו. לא ברור לי מה הם מקורותיו של אשל.

124 לובראני (לעיל, הערה 6), עמ' 74.

125 שניאורסון (לעיל, הערה 108), עמ' 135.

126 תולדות ההגנה, ב, עמ' 375.

127 לובראני (לעיל, הערה 6), עמ' 73.

גזרות שונות בחיפה. בסוף השבוע הסוער הצטרף לתגבורת שנשלחה מחיפה לעמק-הירדן ולגליל התחתון, ומונה כמפקד גשר ונהריים עד סוף המאורעות. בנהריים שיתף פעולה עם חברו הוותיק מאגודת 'השומר' צבי ניסנוב.¹²⁸

יצחק שדה. שדה התייצב כאמור לרשותה של מפקדת ה'הגנה' בחיפה עם פרוץ המאורעות ופיקד על הכוח שהיה מוצב על הר הכרמל. באין עדות מסייעת, לא ברור אם פיקד, לבד או יחד עם שניאורסון, על הכוח ליד תחנת-הרכבת.

מרדכי טייטלמן ('לואי') כלילה שבין יום ראשון ה-25 באוגוסט ליום שני ה-26 באוגוסט הוצב טייטלמן בעמדה בגזרת הבורג' (רחוב מעלה השחרור). במרוצת הלילה קיבל התקפת קדחת, אך נשאר על עמדתו. ביום שני יועד טייטלמן לקבל את הפיקוד על כפר-חסידים, אך המינוי לא יצא לפועל. בהמשך היום שיתף פעולה עם שניאורסון. ביום שלישי ה-27 באוגוסט הצטרף למניה שוחט, ונסע איתה להביא עוד נשק מכפר-גלעדי. בדרכם לכפר-גלעדי פגשו את יוסף ברץ ונציג מתל-ערשים, שגם הם היו בדרכם לכפר-גלעדי לבקש נשק. גם על-פי טייטלמן, היתה כפר-גלעדי 'בשנת 1929 המקור העיקרי לנשק'. בהמשך, עם העברת מרכז-הכובד של ה'הגנה' מחיפה לגליל התחתון, מונה למפקדה של מנחמיה.¹²⁹

העברת הנשק מכפר גלעדי לחיפה

משימה זו לקחה על עצמה מניה שוחט.¹³⁰ כל המקורות מעידים, כי מחסן הנשק של כפר-גלעדי היה כנראה הגדול ביותר בארץ באותה תקופה.¹³¹

תיאור דרכי העברת הנשק והתחמושת מכפר-גלעדי לחיפה ולגליל התחתון זהה כמעט בכל המקורות. לרשותה של מניה שוחט הועמדו האחים אסטרן והאוטובוס הישן שלהם. האוטובוס נצבע כאמבולנס, ומפעיליו התלבשו, בהתאם לכך, כאחים ורופאים המעבירים חולים ופצועים. בספסלי האוטובוס ובדפנותיו הותקנו סליקים להעברת נשק. בנוסף לאחים אסטרן גייסה מניה שוחט את אחיינה ז'נקה וילבושביץ — שהיה מהנדס, ולעת-מצוא יכול היה לשמש כמכונאי — והפכה אותו לרופא. כאשר 'לאמבולנס' קיימת סברה, שבמקור היתה זו משאית סגורה ולא אוטובוס.¹³² גרסה אחרת היא זו של שניאורסון, המדבר על טנדר מכוסה, שאותו הפכו לאמבולנס.¹³³ מנהיגת הקבוצה שטיפלה בהעברת הנשק ובעלת זכות ההחלטה הבלעדית היתה מניה שוחט. פת מעיד עליה, שהיתה 'הרוח החיה בפעולות אלו ומי שעמד בראש הקבוצה'.¹³⁴ העברת הנשק מכפר-גלעדי דרומה לא היתה מעשה קל בתקופה הנדונה. מובילי הנשק היו צריכים להיזהר הן מהצרפתים, שקיבלו אז רשות לפטרל עד ראש-פינה, והן מהאנגלים, שפטרלו

128 שניאורסון (לעיל, הערה 108), עמ' 135; נדב (לעיל, הערה 47), עמ' 328 ואילך.

129 זכרונותיו של מרדכי טייטלמן בתוך: ספר 'השומר' (לעיל, הערה 45), עמ' 408 ואילך.

130 שניאורסון (לעיל, הערה 108), עמ' 131-132.

131 נדב (לעיל, הערה 46), עמ' 307.

132 תולדות ההגנה, ב, עמ' 374; שוחט, לעיל, הערה 99.

133 שניאורסון (לעיל, הערה 108), עמ' 132, 134.

134 לובראני (לעיל, הערה 6), עמ' 78.

יעקב פת (ראשון מימין, בשורה הקדמית) במיסדר ותיקי הגרוד העברי הראשון (ירושלים 1929)

גם דרומה מראש-פינה.¹³⁵ כן היתה קיימת תחנת מכס בראש-פינה, ובה דקדקו בחיפושים אצל היהודים שנסעו דרומה.

פת מספר על משלוח נשק אחד בלבד שהגיע לחיפה ביום שלישי ה-27 באוגוסט,¹³⁶ אך שניאורסון מזכיר כמה משלוחי נשק: מלבד משלוח האקדחים ביום ראשון ה-25 באוגוסט, הוא מזכיר שני משלוחי נשק ביום שני ה-26 באוגוסט.¹³⁷ מרדכי טייטלמן הצטרף ביום שלישי ה-27 באוגוסט לקבוצת מעביי הנשק, ובזכרונותיו מובא תיאור צבעוני של תושייתה של מניה שוחט, שהצליחה להתגבר על מכשולים וסכנות בלתי צפויות.¹³⁸ כאשר לא טיפלה בהעברת נשק, עסקה מניה שוחט ביצירת קשר עם שכונות נצורות או עמדות מבודדות תוך סיכון עצמי רב.¹³⁹ לנשק שהובא מכפר-גלעדי היה ערך רב; הוא תרם רבות ליכולת ההתגוננות הממשית, וכן להגברת הבטחון של ה'הגנה'. בעניין זה קובע פת, שכאשר הובא הנשק לחיפה 'אורו עינינו ממש. אין לתאר מה היה ערכם בשבילנו. שהרי עצם הידיעה שהתעשרנו ברובים ותחמושת נסכה בנו הרגשת בטחון'.¹⁴⁰

בסך-הכל הועברו כ-300 רובים מכפר-גלעדי לחיפה, לגליל התחתון ולמקומות אחרים. זאת מלבד אקדחים, מכוונות-ירייה ותחמושת. בהתחשב בכך שחלק מהנשק נשאר בכפר-גלעדי לצורכי המקום ולהגנת הגליל העליון, הרי מדובר במחסן נשק גדול מאוד במושגים של הימים ההם. כמות הרובים שחולקה היתה שווה, או אולי אף עלתה, על כמות הרובים שהיתה מצויה ברשותה של

135 רחל ינאית בן-צבי, מניה שוחט, ירושלים תשל"ז, עמ' 121.

136 לובראני (לעיל, הערה 6), עמ' 78.

137 שניאורסון (לעיל, הערה 108), עמ' 132.

138 זכרונותיו של מרדכי טייטלמן בתוך: ספר 'השומר' (לעיל, הערה 44), עמ' 408. בעניין העברת הנשק צריך לציין, שבימי המאורעות קנתה מפקדת ה'הגנה' בחיפה — במחיר 300 לא"י — מכונית 'ביואיק', והמהנדס וילנצ'יק התקין בה סליק. הסליק הותקן בין המושב האחורי לבין תא המטען, וניתן היה להכניס אליו עד 30 רובים. ראה: אשל (לעיל, הערה 48), עמ' 83. אשל הולך כנראה בעקבות זכרונותיו של פת, ראה: לובראני (לעיל, הערה 6), עמ' 78-79.

139 נדב (לעיל, הערה 46), עמ' 320.

140 לובראני (לעיל, הערה 6), עמ' 78.

ה'הגנה' בשלוש הערים הגדולות. השוואה זו משקפת את גודל המפעל שאורגן על-ידי קומץ אנשים, והועמד לרשות היישוב המתגונן בימי מאורעות 1929.¹⁴¹

סיכום

המאורעות בחיפה הסתיימו ביום שלישי ה-27 באוגוסט אחר-הצהריים. ה'הגנה' בעיר היתה עוד בכוננות עד סוף השבוע. בשבת הורה יוסף הכט לפת לצאת לגליל התחתון עם תגבורת של אנשים חמושים מחיפה, ולקבל את הפיקוד על הגליל התחתון ועל עמק הירדן. אנשי 'השומר' הצטרפו אל פת, והמשיכו לפעול בגליל.

תרומתם של אנשי 'השומר' להגנתה של חיפה היתה רבה וייחודית. הדבר מודגש גם ב'ספר תולדות ההגנה', שבו מפורטת תרומתם במישור הכלל-ארצי, 'אולם פעולתם החשובה ביותר של אנשי "השומר" בימים ההם היתה עזרתם ל"הגנה" בחיפה'.¹⁴²

מאורעות 1929 שברו, במידת מה, את החרם שהטילו ממסד ה'הגנה' והסתדרות העובדים הכללית על שרידי 'השומר'. ההאשמות על 'הסתגרות', 'כיתתיות' ואי-הבנת המציאות החדשה – הופרכו; הנכונות לשירות לאומי ולהקרבה שוב יצאה לאור. התחזית הבטחונית של אנשי 'השומר' התאמתה במידה רבה. וכאשר פרצו מאורעות הדמים היו הם, הדלים יחסית באמצעים – ולא אנשי ה'הגנה' הממוסדת – מוכנים לקראתם.

גם על-פי הנאמר ב'ספר תולדות ההגנה', הופעתם של חברי 'השומר' במאורעות, השתתפותם המסורה והעמדת נשקם לרשות ה'הגנה' 'הכשירו את התקרבותם ל"הגנה"'. הזוג שוחט ואחדים מחבריהם הוזמנו לפעול במרכז המחודש של ה'הגנה', והשתתפו בכמה מדיוניו.¹⁴³ ישראל שוחט – המסכם במאמרו 'שליחות ודרך' את דרכו ההיסטורית של 'השומר' – מתגאה בתרומה של חבורתו להגנתו של היישוב בשבוע המאורעות באב תרפ"ט. שוחט מדגיש את ההכרה וההוקרה שלה זכו אנשי 'השומר' מצד רוב חברי הוועד הפועל של הסתדרות העובדים הכללית ומצד רוב חברי ועד ה'הגנה' הארצי – 'עכשיו התחילו גם הם לראותנו כאנשים אחראים מבחינה ציבורית'.

דוד בן-גוריון, ששב ארצה לאחר המאורעות, קיבל דיווח על האירועים, ובעקבותיו הזמין את ישראל שוחט לשיחה. לדברי שוחט, הכה בן-גוריון על חטא ההתנהגות השגויה של מוסדות הפועלים כלפי אנשי 'השומר' ועל דחיקתם מהפעילות ב'הגנה'. בן-גוריון הציע לשוחט לשכוח את העבר ולשוב לעבודה משותפת, ושוחט הסכים להצעה. כתוצאה מכך צורפו דוד בן-גוריון וישראל שוחט לוועד ה'הגנה' המחודש. אך הדברים היו יגעים, והוועד לא הצליח לארגן פעילות; לכן, מציין שוחט, עזבו שניהם את הוועד. שוחט מודה שאחרי מאורעות 1929 עלתה ה'הגנה' על דרך-המלך, ולפיכך 'החלטנו איפוא לפזר את ארגונו וחבריו התיצבו איש-איש באופן פרטי

141 תולדות ההגנה, ב, עמ' 374; זכרונות מנדל ברנובסקי בתוך: ספר 'השומר' (לעיל, הערה 44), עמ' 335-336. ברנובסקי טוען שבמאורעות הועברו מהמסן של כפר-גלעדי כ-300 רובים, עשרות אקדחים, שישה שמייסרים ואלפי כדורים.

142 תולדות ההגנה, ב, עמ' 373.

143 שם, עמ' 419.

לרשות ה"הגנה". מתברר אם-כן שאנשי 'השומר' ו'הקיבוץ' לשעבר שמרו על מסגרת משותפת עד שלהי 1929.¹⁴⁴

תהליך ההתקרבות מחדש ל'הגנה' לא עלה יפה בסופר-של-דבר. שניאורסון כתב על כך במריירת רבה: 'ואנחנו, אנשי "השומר" — כשפרצו המאורעות קראנו ראשי היישוב וה"הגנה" לעזרה; וכשנשתרר שוב השקט, אמנם לא המשיכו עוד להסית נגדנו, אך גם לא שיתפנו עוד בעבודת ה"הגנה".¹⁴⁵ לא רק חילוקי-דעות ביחס לדרכה של ה'הגנה', אלא כמדומני גם משקעי העבר, איכות אישיות שהצטברו, החשדנות שלא פסה, הרתיעה והטינה — כל אלה הכשילו את התהליך. יש לזכור שאחרי מאורעות 1929 והשינויים שחלו במבנה המוסדי והארגוני של ה'הגנה', שבו גולומב ואנשיו להנהגתה, והדבר לא הקל על השתלבותם המחודשת של אנשי 'השומר' בארגון. גם על-פי הנאמר ב'ספר תולדות ההגנה', התהליך נכשל לא רק בשל הבדלי השקפות, כי אם גם בשל הגורמים האישיים של חשדנות ואי-אמון שנוצרו בשנות הפירוד הארוכות, הביאו להתרחקותם של אנשי "השומר" כקבוצה מאורגנת, מעבודה במרכז ה"הגנה".¹⁴⁶ הגשרים בין 'השומר' ו'הקיבוץ' לבין ממסד ה'הגנה' נשרפו. לשרידי 'השומר' לא היתה עוד דרך חזרה כקבוצה מאורגנת, אך כיחידים עלה בידי חלק מהם להשתלב בפעילותה של ה'הגנה', והדוגמאות הכולטות לכך הן יוסף חריט ויצחק שדה.

עם זאת לא נפסק הדו-שיח שחודש, לאחר הרבה שנות איבה, בין הזוג שוחט וחבריהם לבין המזכיר הכללי של הסתדרות העובדים הכללית, דוד בן-גוריון. כתוצאה מהידברות מחודשת זו, ועל רקע המציאות הקשה ששררה בתנועה הציונית וביישוב באותן שנים של מאבק אלים בין תנועת העבודה הארצישראלית לבין הרביזיוניזם, צורפו הזוג שוחט וחבריהם להנהגת 'הפועל'. אך זוהי כבר פרשה נפרדת שאינה נוגעת לענייננו.

*

מאורעות 1929 הביאו להנעתם של תהליכים משמעותיים במישור הפוליטי-המנדטורי, בתולדות התנועה הציונית ובחיי היישוב, וגרמו להתפתחויות בארגון ה'הגנה' וביחס לאנשי 'השומר'. במישור הפוליטי-המנדטורי גרמו המאורעות, בסופר-של-דבר, להידרדרות היחסים בין התנועה הציונית לבין אנגליה לנקודת-שפל שלא היתה כמותה מאז ראשיתו של המנדט. ההידרדרות החלה עם מסקנות ועדת שאו, נמשכה עם הדין-וחשבון של ג'ון הופ-סימפסון והגיעה לשיאה עם 'הספר הלבן' של פספילד באוקטובר 1930. איגרת מקדונלד, מפברואר 1931, היתה נסיון להחזיר את היחסים בין התנועה הציונית לבין ממשלת אנגליה לרמתם הקודמת. ביחסים בין הציונות לבין התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינאית חלו — בעקבות המאורעות — כמה התפתחויות בולטות וחשובות: (א) הוכח קיומה של תנועה לאומית ערבית-פלסטינאית, שהיה שנוי קודם לכן במחלוקת. (ב) המחנה החוסייני-הקיצוני נחלץ מעמדתו הנחותה; מעתה ואילך יהיו החוסיינים ובעלי הקו הקיצוני הדומיננטים ברחוב הערבי. (ג) זורזה עלייתו למנהיגות

144 שוחט (לעיל, הערה 99), עמ' 77-78.

145 שניאורסון (לעיל, הערה 108), עמ' 399.

146 תולדות ההגנה, ב, עמ' 420. על הנסיון לשילובו מחדש של שוחט בנושא הבטחוני, ראה: רפטור (לעיל, הערה 42), עמ' 213. רפטור מספר שכשבוועיים אחרי שפרצו המאורעות השתתף כפגישה של נציגי הערים והמושבות הגדולות שהתקיימה בירושלים בנושא הבטחון, ובין הנוכחים היה גם ישראל שוחט.

של חג' מוחמד אמין אל-חוסייני, המופתי הירושלמי, ומעמדו התחזק. (ד) המאורעות הנחיתו מכה קשה לסיכויי ההידברות בין היהודים לבין הערבים.

המאורעות הביאו להתגברות המיליטנטיות במאבק בין המפלגות הציוניות — ובמיוחד בין תנועת העבודה הארצישראלית ובעלי בריתה בגולה — לבין המפלגה הרביזיוניסטית. שיאו של מאבק זה היה בקונגרס הי"ז שהתקיים בשנת 1931, ובו התפטר וייצמן מנשיאותו, אך הרביזיוניזם הובס ונחסם.

המאורעות גרמו לריאורגניזציה מוסדית-לאומית וארגונית ב'הגנה'. מבחינה מוסדית-לאומית עברה ה'הגנה' מפיקוחה של הסתדרות העובדים הכללית לפיקוחו של הוועד הלאומי, כגורם כלל-יישובי, ולפיקוחה של התנועה הציונית — הסוכנות היהודית. השינוי התבטא בהקמתה של המפקדה הפריטטית כמוסד מפקח עליון. מבחינה ארגונית עברה ה'הגנה', מראשית שנות השלושים, תהליכי ייעול ונערכה למימוש ייעודה, קרי לשמש צבא-עם במחתרת.

באשר לאנשי 'השומר', השתתפותם במאורעות זיכתה אותם ברהביליטציה בעיני הממסד ההסתדרותי-המפלגתי, ובעיני חלק מממסד ה'הגנה'. אך לא היה בכך כדי לאפשר להם לחזור ולפעול ב'הגנה' כקבוצה מאורגנת; הן חילוקי-הדעות המהותיים והן משקעי העבר מנעו זאת. מאורעות 1929 היו הזירה האחרונה כמעט, שבה הופיעו עדיין אנשי 'השומר' כישות קיבוצית. לאחר המאורעות התפוררו שרידי החוטים הארגוניים שעדיין קשרו אותם, והשיבה לפעילות בטחונית במסגרת ה'הגנה' נעשתה על בסיס אינדיבידואלי.

במישור הציבורי-האזרחי עוד התייחס אליהם דוד בן-גוריון — המזכיר הכללי של הסתדרות העובדים הכללית דאז — כקבוצה, כאשר ביקש מהם להשתלב באגודת 'הפועל', ולתרום לפיתוחה. על בסיס ההבנה עם בן-גוריון פעלו אנשי 'השומר' באגודה בשנים 1930-1934; אך זו היתה שירת-הברבור שלהם. מאמצע שנות השלושים הם נעלמים כליל כישות קיבוצית ושוקעים בתהום הנשייה כפרטים.